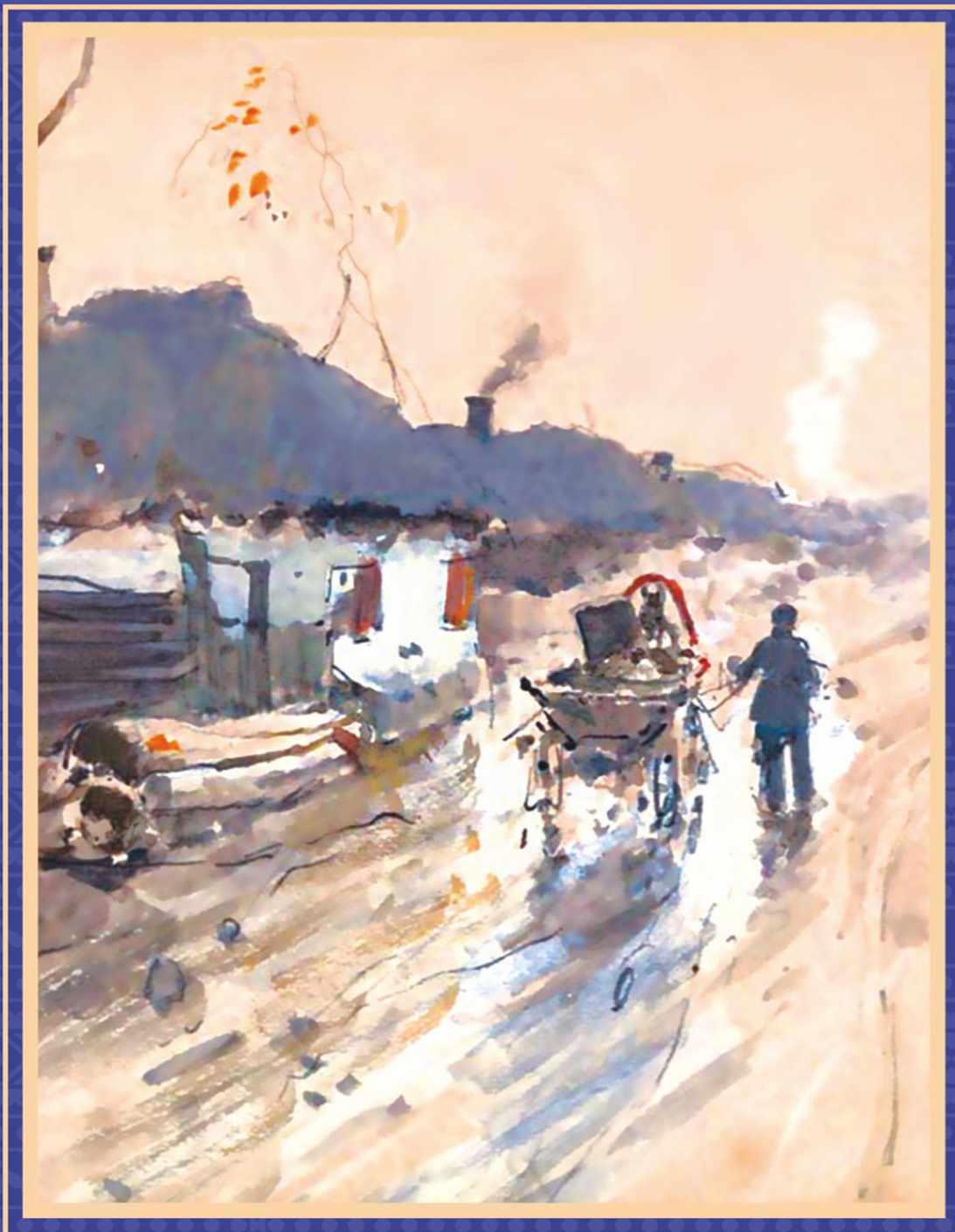

Шкільна бібліотека

Григорій Тютюнник

Вир

FOLIO

Григорій Тютюнник

Вир

«ОМІКО»

1959

УДК 821.161.2

Тютюнник Г. М.

Вир / Г. М. Тютюнник — «ОМІКО», 1959

Григорій Михайлович Тютюнник (1920–1961) – відомий український письменник, автор оповідань, віршів, повістей. Роман «Вир» – вершина його творчості, за цей твір письменник отримав Державну премію України ім. Т. Г. Шевченка... Герої роману мешканці села Троянівка – це і непокірний та розбишакуватий Тимко, і чиста в своєму коханні Орися, і красуня Юля, і хазяйновитий дід Йонька – мають своє уявлення про добро і зло... Коли починається Вітчизняна війна, кожен з них поводить себе по-своєму, бо кожен має свою правду – хтось беззаперечно стає на бік радянської влади, хтось починає співпрацювати з німцями, а хтось не може зрозуміти, що робити далі...

УДК 821.161.2

© Тютюнник Г. М., 1959

© ОМІКО, 1959

Содержание

Книга перша	5
Конец ознакомительного фрагмента.	80

Григорій Тютюнник

Вир

Книга перша

*Гомін, гомін по діброві,
туман поле покриває,
туман поле покриває,
мати сина призиває:
– Вернись, синку, додомоньку,
змию тобі головоньку...
– Мені, мамо, змиють дощі,
а розчешуть густі терни,
а висушать буйні вітри...*

Українська народна пісня

I

Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього Беева гора, покрита лісом, на південь – заткана маревом рівнина, по якій в'ється полтавський шлях. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, маячать на далеких обрїях, як зелені острови по синьому морю. В центрі села тече річка з дивною, мабуть, татарською, назвою – Ташань. Весною вона скресає, і тоді селяни б'ють ломами кригу, щоб не знесло ветхого місточка; літом пересихає так, що в деяких місцях її перебродять кури на сусідній хутір Залужжя і навіть там несуться, що є досі основною причиною сварок між троянівськими і залужанськими молодіцями. Батькуватись жінкам дуже зручно: вийдуть одна насупроти другій, стануть на різних берегах і, гарненько поскладавши на грудях руки, починають: «Чого це ти, Мотре, мою курку на Залужжі припинаєш? Хіба вона твоя, чи що?» – «Хай тебе колючками до землі припне! Може, птиця води напитися прийшла та й перелетіла на сю сторону, так оце я вже й винна?» – «А щоб тебе кров гаряча спила, брехухо кривошия! Що ж ти ще і відкараскуєшся, що ти моєї курки не припинала, як моя зозулястенька приволокла на лапці шманделок твоєї спідничаної пілки?» – і пішло, і пішло, що й до вечора не переслухаєш. Над річкою було дуже лунко, через те всі чули і про кожну таку чвару знали на обох берегах.

У селі є вигін, на якому пасуться телята, свині, гуси, вівці, кози, і коли голова сільради Гнат Рева їде куди-небудь лінійкою по службових справах, то наказує кучерові, одноокому Кузьмі, розганяти їх байбарою, щоб не задавити котрогось. Є магазин, у якому продається вакса, хомути, горілка, сіль, гас, вила, підситки, вухналі, сковороди і крам на кофточки.

На західній околиці села, біля самого байраку, живе Йосип Вихор, по-вуличному – Йонька. Велика, вкрита солом'яною хата притулилася біля яру, поруч з нею хлів, ще далі, в садку, клуня – житло для горобців та голубів, що воркують під бантиною у солон'яних кошелях. Від клуні стежка круто падає в яр з холодною джерельною водою.

Сім'я в Йоньки така: старший син Гаврило – широкоплечий, біловусий здоровань, на одну ногу кульгавий (як був ще пастушком – бугай ногу потовк). Іде вулицею поміж тинами – голова то визирне, то заховається; собаки брешуть, аж з очей іскри сиплються, думають, що то він їх дратує. Середульший Федот – дрібноростий, чорненький, схожий на батька. Цей служить

в Червоній армії, добився двох кубиків, і його портрет висить на покуті поміж рушниками. І найменший – Тимко. Цей вдався не в матір, не в отця, а в проїжджого молодця. Високий, тонкий, з-під картуза чорні кучері пруть, очі гарячі, черкеські, дивляться спідлоба. Як іде селом, зустрічні дівчата полум'ям займаються. Одним словом, добрячий парубок, одна печаль серце лиже: з дитинства байстрюком дражнять.

В 1920 році, після кривавої січі червоних із махновцями, пішла молода красива Уляна у яр по воду. Бачить – звівся з бур'яну чоловік, хотів щось сказати та й знову повалився в траву. Підбігла до нього Уляна, аж то червоний боєць: лице в крові – очей не видно, ліва нога шаблею порубана, видно, лежачого сікли. Простяг до неї руки, благає: «Візьми мене, молодиче, звідси, загину я тут». Обняла його Уляна за спину поміцніше та й повела геть від смерті...

Відлежувався боєць на горищі. А щоб діти про нього не довідалися та не розтеленькали по селу, спровадила їх Уляна до своєї матері.

Через півтора року повернувся додому Йосип, якого червоні брали в обоз, гульк – а в колисці тугенький, мов гарбузик, хлопчик гойдається, ніжками на Йоньку свариться.

Місяць ходив Йонька як хмара грозова. Вночі пробирався до хатинки, де жила Уляна з байстрюком, щипав її за груди так, що капало молоко на сорочку, допитував, хто сплюндрував дім, але вона мовчала. Тоді він закривав подушкою рот і люто бив кулаками під серце. Від тих побоїв поволі тьмарилася її здорова сільська краса, тверде тіло обм'якало і в очах згасала жага кохання. Йосип на все життя затамував на неї злобу, по-звірячому ненавидів Тимка. Люди це бачили, і якимось найближчий сусід Йоньки, Павло Гречаний, сказав йому на вухо: «Ти, Йонько, хлопчиська не карай і сам не печись. Чий бичок не плигав, а телятко ваше». Йонька ніби погодився, але ганьби забути не міг, вона вічно смоктала його за серце, як чорна п'явка, і часто він вибухав таким гнівом, що всі домашні ходили як по струнці, чекаючи, доки перейде буря. Одному Гаврилові велося дещо спокійніше, бо він уже був чоловіком сімейним і жив на відділі по-сусідськи з батьком.

II

– Тимку, вставай! Світає вже, – розштовхувала Уляна сплячого сина, стягаючи з нього рядно.

Тимко схопився і, намацавши на жердці одягу, став хапливо зодягатися. З хатини крізь відчинені двері тоненькою смужкою пробивалося світло, спалахувало на мідних шпугах, якими була обкута скриня, що стояла у великій хаті, де спав Тимко. Парубок вийшов умиватися в заболочених чоботях, військових галіфе (подарунок від Федота), чистій полотняній сорочці, вишитій хрестиком.

– Чого ви мене так пізно збудили? – запитав він хрипким зі сну голосом, стурбовано глянув на малесенькі вікна, за якими чорніла світанкова пільма.

– Тебе добудишся! Менше б по вулиці тинявся. Ось ми пропишемо Федотові, як ти тут розпарубкувався та розволочився.

Увійшов Йонька в облізлій заячій шапці, теплій сардачині, з якої висіло ватяне рам'я, і чоботях-бухалках, гримнув оберемком дров біля печі.

– Куди вас сьогодні? – запитав він і засмердів люлькою так, ніби в хату ввалився цілий табір циган. Сухеньке личко, заросле сивою борідкою, робило його схожим на продавця ікон.

– Їдемо орати до Вишневого хутора.

– Істика з дому не бери. В хазяйстві знадобиться.

– А я його коли брав?

– Брав чи не брав, а слухай, що тобі кажуть. І гулі мені припини, моду яку взяв, чортова погань! Станеш хліб заробляти, тоді й волочись, а доки мій жереш – дзуськи!

Тимко, що саме втирався після вмивання, скрутив під рушником дулю: «Ось на, погризи. А на вулицю ходив і ходитиму, тебе не питаю». Мати поставила на стіл ринку з товченою картоплею і миску сметани. Тимко глянув на сніданок голодним вовком, але до столу не підійшов. Схопивши із цвяшка теплий на вовні піджак, вискочив надвір. Мати наздогнала його вже біля воріт, сунула в руки торбинку з харчами, сказала гірко:

– Ти на батька не лютуй. Він тебе вигодував.

Тимко мовчки взяв торбинку, пішов, не озираючись. Весняний світанок народжувався повільно. В провулках, поміж тинами, клубочилася темрява, але небо було світле і зоряне. Над Беєвою горою бочком висів молодик. За Ташанню по ярах шуміли, спадаючи, весняні води. Сива паморозь блищала на землі, як сіль. Троянівка ще спала, хоч по деяких хатах уже світилося. Дорогою Тимко зустрів Павла Гречаного, що повертався із сторожування від магазину. У шапці, в сіряку, з берданкою за плечима, він виринув із-за верб, як махновець, випросив у Тимка закурити.

– Повіриш, беру на ніч повний кисет і не вистачає, – поскаржився він, згортаючи цигарку завтовшки з гвинтівочний патрон. – А ти на роботу? Зустрічав я Марка. Пішов уже...

Давши дядькові прикурити, Тимко швидко попрямував до артілі. «Дотягну до осені, а там подамся на шахти або на заводи. Все рівно дома життя не буде. А там армія підскочить – і почнеться моя самостійна житуха», – роздумував він, збуджений домашньою сваркою і свіжим весняним повітрям, що охолоджувало його розпашілі щокі.

В артільному дворі біля волярні Тимко побачив розлиганих биків, що чорніли в темряві, і низеньку людську постать, яка метушилася біля них. Коли він підійшов ближче, то пізнав Марка, свого однолітка. Підперезаний налігачем, у гостроверхій старій шапурині, він, побрязкуючи занозами, поволеньки збирався на оранку, як той чумак по сіль.

– Го-го! Чого це ти так пізно? Не Оріся приспала? Я вже й бичків напоїв, і фураж одержав, а тебе все нема та й нема.

– Роби своє діло.

– О, чого це ти такий сердитий? Цигани приснилися?

– Моняйся швидше, бо, доки ми цими рисаками до Вишневого доплуганимося, сонце впівдуба стане.

– Стій! Крутиш головою, як баба Дрецарка, – лаяв Марко рябого вола, що не хотів давати шії в ярмо.

– Вчора був на мосту на вулиці. – Голос у Марка зробився змовницьким, з хитринкою. – Оріся крутилася біля Сергія Золотаренка, як тічкуюча лисиця. Так очима на нього і стриже. Їй-право. Я питаю: «А де ж Тимко? Чого це ви нарізно?» А вона каже...

Тимко вирвав із ярма занозу, в два стрибки опинився біля Марка. Той шустро відскочив убік і, знявши гостроверху шапчину, низенько поклонився:

– Спасибі батькові та матері, що викохали такого дурнопупа. Щирий товариш йому правду говорить, а він як той черкес, що за кинджал хапається.

– Вони кудись ходили вдвох?

– Кинь занозу, тоді скажу.

Тимко швиргонув занозу на землю, вона вдарилася об в'їя і глухо дзенькнула.

– Нікуди вони не ходили, це я тобі набрехав. От свята правда. А те, що Оріся на вулиці була, то хоч і хлопців поспитай. Цілий день на місяць вила з нудьги. Тебе там шукала. Істинно.

– Годі брехати. Рушаймо. У тебе є батіг? Бо це такі верблюди, що, доки доженемо, – похрипнемо.

Марко, щоб не нести всю дорогу торбину з харчами, примотузив її бикові до рога.

Ще було зовсім темно, коли вони вибралися за Троянівку. В Заячій балці кроків за сто попереду гострозорий Марко помітив биків, що стояли прип'яті до телеграфного стовпа.

– Це Денис, він погнав раніше мене, – зашепотів Марко. – Ану, цить...

Звідкілясь, ніби з-під землі, чулося могутнє хропіння.

– Спить, – засміявся Марко. – Он він. Бачиш? – показав кудись у темряву і звернув на ріллю. У глибокій борозні, вкрившись кожухом, спав Денис. Біля нього, примотаний мотузкою до руки, лежав дробовик.

– Іч, на дичину взяв. Давай украдемо. Хай пошукає, – зашепотів Марко.

– Чекай. Я його інакше.

Тимко поплював у руку, встюжив Дениса по спині так батогом, що кожух аж свиснув.

– Хочеш, щоб у пику дав? – обізвався з-під кожуха Денис.

– Вставай! Чого хропеш посеред поля?

Денис звівся на ноги, почепив на плече дробовика.

– Зайців не бачили? – запитав він, обзираючи поле сонними очима.

– Бачили. Набурили тобі на кожух і побігли далі, – зареготав Марко.

Денис на те кепкування не звернув уваги. Для того щоб його розгнівати, треба ширяти розпеченим дроттям у живіт.

До Вишневого хутора прибули, як зійшло сонце. Марко кинувся запрягати до плуга биків, заохкав, як бублешниця на ярмарку:

– Торбу з харчами загубили! А бий тебе сила божа! Що мені мати скажуть? Новісінька торба з материного рукава від сорочки, ще й калиною вишита. Що його робити?

– Задери піджак та постьобай себе батогом, – сміючись, радив Тимко. – Ну, гони биків, чого рота роззявив? До півдня з тобою тут монятися буду, чи що?

Орали двома парами биків. Першою – Тимко з Марком, а другою – Охрім Горобець із Денисом. Тимко із своїм погоничем першу борозну пройшов спокійно. Охрім із Денисом ніяк не могли спрацюватися. Бички були молоді, нетямуші. Денис їх тяг «соб», а вони вернули «цабе». До того ж Денис поганяв їх у вивернутому наверх вовною кожусі (брискав якраз невеличкий дощик) і з дробовиком за плечима. Глянеш на нього, не тільки бикам, а й людині страшно. За плугом дріботів маленький, хирлявий Охрім з обмотаною рушником шиєю, хрипів, повиснувши на чепігах:

– Скинь оте руззо, ради бога. Хіба з ти не бацис, со бицки тебе бояться, як зарізяки?

– А куди я його подіну?

– Давай узе я носитиму, хай ти скажишся!

Охрім чіпляє гаківницю за спину, і вони знову рушають степом з погейкуванням та покрикуванням.

Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну, дрібну мжу, потім повів з Акерманщини вітер, розчистив небо, і на поля бризнуло сонце. Запарувала рілля, тьмяно заблищали на сонці одвернуті лемешами скиби землі. З дощової мряки виринув Вишневий хутір – з два десятки мазанок із зеленими від моху стріхами. Сонце пригрівало сильніше, земля дихала вільготніше, із голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний клич, який то гучнів, то завмирав, танучи в голубій безвісті. Тимко, налягаючи руками на чепіги, часто задирав голову, проводжав даленіючі косинці журавлів, і тихий смуток облягав його серце. Він часто курив і майже не розмовляв з Марком, який, проте, не зважав на застрію свого товариша, а витриндикував та винашувався біля бичків, як на весіллі або якому грищі. Тимко, журливо посміхаючись, з любов'ю дивився на свого веселого товариша, підганяв його незлостиво:

– Давай, давай, а то прийде дядько Прокіп, він нам за таку оранку наламає хвоста.

– А чого нам його боятися? Він трохи зрідні, – не падав духом Марко, натякаючи на те, що Прокіп – майбутній Тимків тесть.

Так пережартовуючись, пройшли ще декілька гін. На останньому заході перед обідом Марко тпрукнув на воли, показав вишневим пужалном на дорогу і так розвеселився, що ноги аж затрусилися до танцю.

– Глянь! Дівчат ціла кагала.

На шляху стояла машина, і з неї з гамором та сміхом виплигували дівчата, що приїхали розкидати гній на бурячищі.

– По-сусідськи з такими цесарками небагато напрацюєш, – горював Марко. – Будеш крутитися сюди та туди, як бляшаний півень на хаті.

Тимко нічого не відповів. Швидко пробіг очима по строкатій юрбі дівчат, когось шукаючи; раптом густі брови його, над якими блищали крапельки поту, майнули вгору і так застигли на деяку мить, потім він опустив їх, одвернувся і став дивитися собі під ноги, ідучи за плугом. Дівчата наближалися, і все ясніше та голосніше чулися їхні голоси та сміх, шелест сухого бадилля. Вони підійшли вже зовсім близько, і Тимко не міг дивитися тільки собі під ноги, а підвів очі і зараз же побачив запнуту в теплу шаль дівчину, котра пройшла мимо своєю швидкою і широкою ногою, не сказавши навіть «здрастуйте».

В її пружинистих рухах відчувалося щось нервово і пристрасне. Лице було сумним і зосередженим. Під припухлими віями блищали сині, як мідний купорос, очі. Пройшовши мимо Тимка, дівчина зупинилася і стала розмовляти із своєю подругою і, мабуть, сказала їй щось дошкульне й смішне, і це сказане, безсумнівно, відносилось до Тимка, бо та глянула на парубка і зареготала на все горло, від чого кругловиде обличчя її зробилося червоним і тугим, мов редька. Потім вона схопила грудку і шпурнула на орачів.

– Свого батька по лисині! – порадив Марко, ховаючись за воли.

– Знай своє діло. Чого зв'язуєшся? – похмуро буркнув від плуга Тимко.

– Не могу я, брате, коли отакі товстонижечки поряд.

– Подрочись по степу, може, втихомиришся.

– Хай йому грець! Ще іржати стану.

Опівдні зробилося зовсім тепло. Дівчата палили торішнє бур'яниння, і пахучий димок слався степом. Від борозни повіяло гіркими корінцями і розпареним душком землі. Тимко роздягся і ходив за плугом у одній сорочці та босий, на козирку його військового кашкета виблискувало сонце, іноді він підводив од борозни очі і дивився на Орісю, що розкидала вилами гній, і серце його неспокійно стискувалося. Чого це вона надулася? Позавчора сиділи під вербами, все було добре, а сьогодні полум'ям дихає. Може, справді із Сергієм знюхалася? При цій думці кров ударила йому в голову, і він, не знаючи, куди подіти зло, що поволі заливає його, напався на Марка, що той буцімто погано ганяє волів. Коли ж Тимко побачив, що Оріся і Ганна, взявши відро, пішли до степового озерецька по воду, то зупинився і наказав Маркові випрягати биків, хоч до обіду ще можна було разів зо два обійти гони.

– Чого так рано? – здивувався Марко. – Охрім з Денисом ще орють.

– Не твоє діло.

Марко зняв з волів ярмо, хитрувато посміхнувся:

– Може, і мене із собою візьмеш? Ганнуса ж із нею пішла.

– Двох котів у мішок саджати не можна – покусуються.

Тимко взяв у руки батіг і, топкаючись по ріллі босими сильними ногами, що біля щиколоток були перев'язані поворозками від галіфе, погнав волів до водопою. Спускаючись по схилу в яр, зустрів дівчат, що несли відро води, збив на потилицю картуз; смолисті кучері вивалилися на високий лоб.

– Може, підсобити? Га?

– Самі справимось.

Дівчата пройшли, не зупиняючись, вони теж були пороздягані, і товста, туго заплетена коса Орісі непорушно лежала в спинному рівчаку, червону ситцеву блузку ворухив вітерець, вузьенька боса ступня залишала на ріллі глибокі сліди.

– Орісю! Пожди трохи.

Вона зупинилася, щось, мабуть, сказала Ганнусі, і та, взявши відро, пішла далі, не озируючись. Оріся обернулася до Тимка і стала чекати його, опустивши в землю очі. Нижня губа

її, налита соком вишні, неспокійно ковзала по верхній, і було таке враження, ніби вона смокче соску. Це надавало їй обличчю вигляду дитячої вередливості.

– Чого ти мене десятою дорогою обходиш? – запитав Тимко, обпалюючи Орісю своїми чорними черкеськими очима і намагаючись обняти дівчину. Вона вирвалася і суворо глянула на Тимка.

– Мене лестощами не візьмеш. Я тобі не Харитя!

– Ха-ха! Уже якусь Харитину прибрехала, – засміявся Тимко.

Тоді вона уважно глянула на нього, і в тому погляді було стільки духовної твердості і холодного презирства, що Тимко пригас і заблимав очима.

– Твоя губа брехлива, як у старого цигана. Я сама бачила, як ти стояв із Харитею під вербами.

– Ну й стояв... Бо ти мучиш мене. Чудна ти якась. Ні обняти, ні поцілувати тебе не можна. З Харитею простіше...

– Ну, й іди до неї.

Оріся крутнулась і побігла по ріллі. Тимко зітхнув, крикнув услід, чи не вийде вона вечором до озерця, але вона побігла мовчки, швидко мелькаючи тугими, гарно виточеними литочками. Тимко довго і замріяно дивився їй услід, потім закурив і пішов заганяти волів, що вільно бродили біля озера, понюхуючи свіжу траву.

Надвечір у польовий табір приїхав Прокіп Тетеря. Високий, сутулий, у брезентовому плащі, він ходив із сажнем по полю, заміряв виоране.

– Надряпали, як ворона пазурами. Дві пари волів греблося, а толк який? Орачі, мать вашу за ногу! – лаявся він.

– Ти увійди в положення і прикинь головою, – дибав за ним Охрім з перев'язаною шиєю. – Як я, приміром, буду орати, коли мені накинули такого погонича, як Денис? Я йому кричу «соб», а він верне «цабе». Я йому кричу: «Поганяй биків!» – а він тріщить по боках, чи де заячий хвіст не показався. Ружжо з собою приволік, бички бояться, довелося мені вогнепальну зброю носити. Я, правда, був на фінській, до оружя звик, та не до такого, як у Дениса. Дуло в двох місцях тріснуло, курки мотуззям прибічовано... так і жди, що ось-ось бабахне, голову знесе. Яка тут оранка, коли живу смерть за плечима носиш?

– Ти мені хріновини не городи, а як послано тебе орати, так ори.

– Ти розумний вказувати, а попробуй сам. Норми та-кі попридумували, що доки віл вико-нає, сам ляже в борозну.

– Не твого розуму діло.

– Та на мої руки.

– А ти що хочеш, щоб плуг сам орав, а ти тільки штани підсмикував? Що я тепер у зведення напишу? Вас би в мою шкуру.

Сонце заходило червоно, на вітер; на тлі вечірньої заграви чітко вимальовувався хутір Вишневий, кострище заходу поступово гасло, із степу вже підкочувувала густа і чорна, як вода у весняну ніч, темрява. Ось не стало видно ні хутора, ні полтавського стовпового шляху, тільки невиразно бовваніла табірна хата, в якій збиралися ночувати орачі. Метрів за сорок від неї хлопці розіклали багаття, варять вечерю в казанку. Чистим вогнем палахкотить сухе галуззя, і в його відсвітах рухаються важкі й незграбні людські тіні. Кашоварить Охрім, закотивши обтріпані рукава своєї куцини, крає на дощечці сало для засмажки. Марко чистить картоплю. Тимко носить оберемками сухий бур'ян, пильнує, щоб не погасло вогнище. Денис, повернувши кучмату голову до тепла, спить на кожусі. Іноді він прокинеться, помружить очі на вогонь, спитає, чи не зварилося, і знову дрімає, як лінивий рябо на прив'язі. Закінчивши краяти сало, Охрім вимиває в мисці пшоно і висипає в казанок. «Шш-ш-ш», – вимовляє вода і випускає на поверхню білу піну. Охрім збирає її дерев'яною ложкою, у якої ручка зроблена в вигляді риб'ячого хвоста; Тимко присідає на купу сухого бур'яну, згорнувши на грудях руки, дивиться

замріяно на вогонь. Зараз же за вогнем у степу зяє чорне провалля ночі, яке гасить літаючі іскри.

- Еге, – каже Охрім, дивлячись на ті іскри. – Ніч така, що тільки циганам коні водити.
- Вони тепер не показуються.
- Де там. Он у Дейкалівці самого найкращого жеребця в артілі вкрали.
- Брехня.
- Якби ж... А то зустрічав на базарі свояка, так розказував, що вночі вивели з конюшні –

і ні слуху ні духу.

- Хіба вони відьмаки? У повітрі з кіньми літають?
- Слово у них таке на язиці. Закляне – і тоді хоч і сто років шукай, то не знайдеш.
- Бреши, – з хрускотом потягся Тимко, розлягаючись на бадилинні.
- А я тобі кажу – правда. Ману таку на чоловіка напустять, що сам не знає, що робить.

Мій покійний дід розказував, що одного разу заїхали до нього цигани ночувати. Він їх пустив, коней вівсом нагодував, напоїв, а циганам того мало. Давай його чорною магією морочити. Як не даси, кажуть, на дорогу п'ять мішків вівса, то таке тобі зробимо, що все твоє господарство згорить, а ти в півня перевернешся і будеш кукурікати. І не встиг дід нічого сказати на ті слова, як один старий циган уже став чаклувати. Як дмухне люлькою, як сипоне іскрами, так уже й вікон не стало видно, і полум'я аж танцює в хаті. Злякався дід, повів у комірчину, до ніг їм падає. Беріть, каже, все, що є, тільки не перекидайте мене в півня, бо мені сусіди на другий же день голову одшабатують. Дід собі в комірчині овес видає, а баба в хатині ніяк від циганок не відчепиться: пристали з ножем до горла, де золоті дукачі заховані. Баба хреститься і молиться, що немає ніяких дукачів, а вони мантурять, і вже одна циганка вийняла з пазухи якийсь капшучок, розшморгнула його і каже: «В моїй руці засушена жаб'яча лапка. Вона чари знає, скарби шукає, великих грішниць на смерть убиває». І стала тією лапкою по хаті водити. Як тільки циганка сотворила теє ворожбитство, в баби лице почорніло, з рота виступила піна і стало її так трясти, що місця собі не знайде. А як очунялася, то побачила, що скриня розкрита і не тільки дукачі, а й керсетки, і вишиті сорочки, і полотно – все к лихій мамі позабирано. Вискочила вона надвір, бачить: лежить дід посеред обійстя на купі соломи, чумацьких пісень виспіває. Баба давай його штовхати та вговоряти, щоб рушав циган здоганять, а він своє робить, співає та на волів гейкає так, наче на ярмарок їде. Догадалась тоді баба, що то на нього нечисту силу наслано, покропила свяченою водою, і дід відійшов.

При цих словах Денис підвів голову і вже в який раз запитав, чи не зварилося.

- Бачиш, що ні! – сердито відповів Охрім, мішаючи ложкою в казані.

Денис хвилю сидів, задумавшись, потім почепив рушницю на плече і, не сказавши нікому й слова, кудись пішов; у відсвітах вогнища деякий час видно було його постать, що віддалялася, а згодом і зовсім зникла в темряві. Після його відходу деякий час панувала мовчанка. Марко підсунувся до вогню, який уже горів не так буйно, як раніше, вигріб паличкою кілька картоплин, обчистив їх ножем від попелу і став їсти, смачно похрумкуючи підпеченою шкіркою. Всі сиділи задумавшись. Ні Тимко, ні Марко, ні, мабуть, сам Охрім не вірили в нечисту силу, але в цю весняну теплу ніч, огорнені темрявою широкого степу, вони раді були послухати страшні бувальщини, що чудово вимальовувалися в уяві людей біля загасаючого вогнища, під тихе полускування сухого бур'яну і рівномірне шупьотіння кулешу в казанку.

– Так що зарікатися нічого, – порушив мовчанку Охрім і помішав ложкою куліш. – Бо таке нещастя може з кожним прилучитися. От хоча й зі мною раз було...

Він облизав ложку, поклав її на рушник, на якому лежав порізаний хліб, витер жирні від сала пальці об полу свитки і, дивлячись на вогонь маленькими, як смородина, очима, повідав далі:

– Як жили ми індивідуально, то був у нас вітряк. Стояв він на Беєвій горі, отам, де тепер наш артільний млин стоїть. Млин вуглий, старий, подме вітер – скрипить, як поламана

вертушка, проте, слава богу, тримався і для хазяйства хоч і невеликий, а все ж таки давав дохід. Мірошникував покійний батько, земля йому хай буде пухом. Як піде, бувало, з дому на світанку, так і просидить аж до пізньої ночі, а як дуже завізно, то й ночувати там зостанеться. От раз мені мати й каже: «Збирайся, Охрімчику, дорога моя дитино, та понесеш батькові вечереяти до млина». Я швиденько зібрався, кошук у руки – і гайда. Вийшов за село, глянув – у млині світиться. Я на те світло й прямую. Ішов собі так, ішов, тільки став на гору бейкатися, глядь: а світло кудись униз сунеться, сунеться і зовсім щезло, наче його хто собі в кишеню заховав. Темно зробилося, як під кобеняком, за два кроки поперед себе нічого не видно. Страх мене такий пройняв, що ногами з місця не зрушу. Ну, думаю, уже обтанцювала мене мара з мітлою, уже я не вийду з цього місця. Постояв я трохи, постояв, а потім подрався далі, а куди, й сам не знаю, тільки втямки мені, що переді мною вже не гора, а стіна. Дряпаюся на неї, дряпаюся – не бере. Навколо якісь кущі, хаші і холод могильний, аж мороз поза шкурою ходить. Коли це знову вогник – блись. Я до нього. А він від мене. І давай мене водити, і давай водити. Ходив я, ходив, а тоді сів на якесь чортовиння і думаю, що треба мені отут чекати світанку, доки ота вся нечисть на мітлах не розкомандирується по своїх квартирах, бо, видно, натрапив я на їхній шабаш, то вже доки вони мною не награтяться, не випустять звідси. Закутався я в свитку, сиджу, зубами видзвонюю з переляку, а вони таке виробляють, що шапка на голові підіймається. То заллється солов'єм, то совою завие, то півнем закукурікає або підкрадеться потихеньку та й смикає за свитку. Або оце зіб'є з мене шапку, а тоді ходить і ходить побіля мене, як кіт або собака. Ходило, ходило та й напустило на мене чари, що я заснув. Уранці прокинувся – і що б же ти думав? Сиджу я в Зеленому яру в чагарниках, від млина палицею кинути. Мені уліво трішки взять – і якраз доріжкою до млина дійти, а я вправо поперся. Отут і кажи, що не напущено на чоловіка. Напущено, то вже й дурному зрозуміло.

– Ніякого напуску. Ти з дороги збився, – заперечив Тимко.

– Збився? А розтолкуй мені, як ти такий розумака, чого ходив по цій дорозі тисячу раз і ніколи не збивався, а в цю ніч збився?

– А ще буває, що людина по церквах лазить, – із страхом сказав Марко.

– Хвора, то й лазить.

– Бабські брехні...

– Я не знаю, чи брехні, чи ні, а зі мною раз було таке, що не міг із печі злізти.

– То моча тобі в голову вдарила, – засміявся Тимко. – Хто знає, що воно таке було, а не знайду виходу з печі – й квіт. Спереду мацну – стіна, ззаду – стіна, по боках теж стіни. А ще за дня ми з братом жирували й розбили макітру з тістом. Ну, думаю, замурували мене дорогі родителі за таке злодійство заживо на голодні муки й погибель. А тут до вітру підпира, аж сорочечка на мені коробиться. Як закричу я: «Мамо!» – і не витримав. На другий день цілий ранок вишкрібав я черінь та допитувався у матері, що то воно зі мною поробилося. А мати слухала-слухала та й каже: «То від вареної квасолі. Ото не треба її на ніч їсти...» То, може, й ви, дядьку, квасолі наїлись? – звернувся Марко до Охріма.

Охрім хотів щось сказати і вже розкрив рота, але в цей час із темряви появився Денис, кинув Охрїмові до ніг дві курки з повідкручуваними головами і сів біля вогню.

– Де ти взяв? – відсахнувся від них Охрім. – А як прибіжать із Вишневого жінки та трус зроблять? Та ти знаєш, що тут буде? Без штанів на Троянівку побіжимо.

– А що тепер робити? Назад нести не будемо. Скуби, Марку, і в окріп, – порадив Тимко.

Марко швидко прийнявся патрати курей. Тимко підкинув бур'яну у вогонь і сходяв до озерецька по воду, а Денис вклався на розісланому кожусі обличчям до вогню.

Після вечері хлопці натягли в хату, яку вони займали, соломи (другу половину, через сіни, займали жінки) і постелили собі добру постіль. В кутку, укритись брезентовим плащем, спав Тетеря. «Принесло його на мою голову, Оріся тепер побоїться вийти до озера», – роздумував Тимко, вкладаючись, і скоро захріп, удаючи із себе сплячого. Він все ще надіявся, що всі

скоро заснуть і запанує те сонне царство, яке дасть йому можливість вийти з хати на побачення. Але спокій у хаті ніяк не міг встановитися. Охрім кілька раз виходив надвір підкладати бикам сіна, потім став питати у Марка, чи той не бачив його істика. Марко відповів, що не бачив, і Охрім товкся по хаті, шукаючи його так настирливо, ніби він йому був у цю хвилину конче потрібним. Потім Марко пригадав, що в попелі печеться картопля, пішов надвір і приніс повну пелену, і вони заходилися солонцювати її з Денисом. Будили й Тимка, але він не відкликався. Марко набрехав Денисові, що коли виходив надвір за картоплею, то бачив біля багаття лисицю, яка хрумала курячі кісточки. Денис сказав, що то вона «курячу кров почувла», схопив ружжо і вибіг з хати. Його довго не було, а тоді надворі прогримів постріл, на жіночій половині заверещали дівчата і зняли гвалт, і чути було, як вони вибігали надвір, щоб дізнатися, що сталося. У сінцях знявся цілий галас, зайшов Денис і на запитання Марка, чи бачив він лисицю, сказав, що він її не бачив, а вистрілив для страху, щоб поколошкати дівчат. Потім вони повкладалися спати, і в Тимка зазоріла надія, що скоро все затихне; але тільки він про це подумав, як Охрім, що, здавалося, вже спав, заворушився і знову став розповідати страшні бувальщини.

– От ми йдемо, дивимся – щось біліє, – чувся його притишений голос.

«І вродиться ж така шарманка», – злився Тимко, слухаючи безконечне базікання.

– ...Ми до нього – воно від нас. Ми від нього – воно за нами. Я тоді й кажу: ану ж, давай поприсідаємо. Присіли. І що б ти думав? І воно присіло. Я тоді й кажу...

– Тебе заціпить сьогодні чи ні? – озвірів Тимко.

Охрім замовк і довго не обзивався; навіть Денис перестав хропіти. Потім у сінцях почулося шарудіння, і сердитий дівочий голос сказав: «Вони будуть качатися, а мені соломку носи! Знайшли дурку». Зашелестіла солома, долинув глухий гомін голосів (мабуть, відкрили двері на жіночу половину), хтось пробіг по сінцях, ляпаючи босими ногами, швидко вернувся назад, гримнув дверима. Голоси затихли.

– Так ото ж я й кажу, – знову подав свій голос Охрім. – Ану ж, підійдімо, хлопці, ближче та подивимось, що воно таке...

Тимко звівся і, накинувши на себе піджак, став пробиратися до дверей, переступаючи через ноги лежачих.

– Поглянь там на биків! – крикнув йому вслід Охрім. Тимко вийшов у сіни і деякий час прислухався, чи не розмовляють на жіночій половині. Але там, крім дихання сонних людей, більше нічого не було чути. Тоді він відкрив двері і зашепотів так тихо, що ледве сам чув свій голос:

– Орисю... Орисю...

В п'яті звелася чиясь голова, теж пошепки запитала:

– Чого тобі?

– Вийди на хвилю...

Тимко мнеться біля дверей, затаївши дихання, курить в рукав і раптом чує, як хтось хапає його за комір іззаду. Він швидко озиряється і бачить перед собою в темряві Прокопа.

– Ану, ходімо надвір, я з тобою побалакаю, – каже Прокіп, не випускаючи з рук Тимка. Біля сіней Тимко виривається і, вихопивши із ярма занозу, відскакує вбік, чекає, коли Прокіп зробить до нього перший крок. Але той, мабуть, розуміє, що в повітрі пахне смаленим, стоїть, не рухаючись, тяжко сапає. В цей час у дверях появляється закутана по самі очі Орися і, побачивши батька, з тихим окриком «ой» біжить назад.

– Я тобі позаглядаю, – свариться кулаком їй услід Прокіп. – А ти, значить, ще й не зять, а вже занозу хапаєш?

– Рукам волі не давайте. Я в вас нічого не вкрав, – глухо відповідає Тимко.

– Норовиш украсти.

– Це діло моє.

– А я тобі кажу: не чіпай. Не для тебе, жулика, я ростив свою дочку.

– А може, й для мене?

– Зроду цього не буде! Чуєш?

– Давайте краще по-доброму будемо говорити. Ваша дочка вже давно моя, що я хочу, те з нею і зроблю.

– Відступись! – похмурніє ще більш Прокіп, і в голосі його чується неприхована готовність вчепитися Тимкові в горлянку. – А не відступишся, роздеру, як кошеня. А її, сучку, день і ніч батуритиму, щоб слухала батьківського слова.

– Торкніть хоч пальцем!

– Тебе не питаю! – І Прокіп, гупаючи чобітьми, біжить у хату. За хвилину виносить звідти на плечах сідло, і, засідлавши свою роз'їзну коняку, мчить у Троянівку, щоб не спати в одній хаті з таким босяком, як Тимко.

III

Родина Гамаліїв з діда-прадіда перебойці. Образи не пробачать, з двох слів у бійку лізуть, є щось дике і свавільне у їх характері, тигряча кров тече по їхніх жилах. Ще й досі топче землю Інокентій Гамалія, на старість бороду викохав, як просяний віник, а замолоду парубкам ребра ламав. Де тільки яка заваруха на ярмарку або на храму, де пахне бійкою, – безпремінно й Інокентій там третєся, уже водить за собою ватагу шибайголів у сивих шапках, виграє очима, як вовк біля кошари. Чи молоді, чи старі чоловіки затівають бійку, йому байдуже: вривається з гиркою-фунтовичком у кулаці – і пішов скородити направо й наліво.

Недарма кажуть: яка хата – такий тин, який батько – такий син. Оксен Гамалія ні дати ні взяти у свого батька вдався. Тільки й різниці, що батько рудий, а син темно-русий. Попогуляв і Оксен за свого парубоцтва. Одягне латану чумарочку, смушеву шапку, міллю побиту, чоботи юхтові – пришви, незavidна одежа, бідна, а йде він у ній, бісів парубок, як намальований, м'язи так і грають, як на молодому барсові, очі так і киплять парубочою відчайдушністю. Ото як побачать його односельчани, то вже так і знають, що потяг або на хутори на вечорниці, або десь «на чужу», на грища. І вже так і знай, щось натворить. Або вулицю розжене, або досвітки розполохає, або голову комусь провалить. Так і товчеться всю піч, як молоденький чорт, із пекла випущений. Де не повернеться, – всюди за ним золоте гілля росте. Уже на нього хутірські парубки і засідки робили по ярах та дорогах, щоб спіймати та добре оддухопелити, аби не топтав стежки на їхню вулицю, і жонаті чоловіки не раз заставляли його на досвітках із залізними шворнями в руках, та нічого з того не виходило, – виприсав від них Оксен. Доки дядьки помнуться біля дверей та доки один із них скаже: «А чого ти, парубче, до наших дівчат доріжку топчеш? Хто тебе сюди просив?», та потім другий із них запитає в похмурої громади: «А що, чи не слід, дядьки, його провчити, щоб на другий раз знав, як...», та доки громада скаже, що таки його слід одрепати, – Оксен блись одного в вухо, блись другого, до дверей і – кричи, свисти! Втік, як сімох побив. Макітриться в головах у дядьків, чухають вони потилиці та один одному виказують, що «було б тобі, куме, на дверях стати, а мені його зараз шворнем», так пізно вже, спіймай вітра в полі.

Але як швидко побіля вогню не бігай – все рівно обпечешся. Натрапила сила на силу. Прийшов із далеких хуторів парубок, по імені Устим; цей не розпитував Оксена, хто він та звідки, а цюкнув по голові шворінком, і перевернувся Оксенові світ землею вгору, а небом униз; червона кров на білій сорочці калину розвішала. Стогне від болю козак, пальцями землю риє, встати хоче, та не може. А тут прибігли дядьки з кілками, змолотили б, як вальок глини, та вибігла з хати хутірська дівчина Олена, білими руками від смерті заслонила. Потім затягла до себе в хату, перваком рану промила, забинтувала її чистим полотном і на м'яку постіль положила. Приїхали на другий день Оксенові брати, повезли у Зіньків, у лікарню. Полежав там

Оксен два місяці, зализав свою рану і повернувся назад у село. Але вже не світилися його очі зухвалістю, присмирніла в них парубоцька відчайдушність.

Кілька тижнів Оксен нікуди не виходив, навіть на троянівську вулицю не появлявся. Але тигряча кров поволі відживала, робила своє діло: скоро зібрав він паруботу, здебільшого таких же братчиків, як і сам, готових заради нього у огонь і в воду, повів на хутори. На превеликий подив, зустріли його там добре, без ворожнечі, так, ніби й не було тієї страшної бійки. Устим приніс четверть самогону, запив мирову і наказав усім парубкам Оксена не зобижати, бо тепер він його побратим і старший над парубками.

В той вечір Оксен зустрів і свою рятівницю Олену. Побачивши його, вона сполошилася, почервоніла і, нахиливши голову, стала швидко ганяти колесо прядки босою ногою. Оксен підійшов до неї, зупинив рукою колесо і щось хотів сказати, але потім обняв і поцілував у щоку. Вона злякалася, тому що це робилося на очах усіх парубків і дівчат, затулила широким розшитим рукавом обличчя і вискочила в сіни. Але він знайшов її й там і під дружний регіт хлопців і дівчат привів її назад у хату, посадив коло себе і вивернув перед нею з кишені цілу купу волоських горіхів та цукерок. З того часу кожної суботи, як тільки степова дорога огорталася сутінками, вибігала Олена за царину, з хвилюванням очікувала, доки появиться парубоцька постать в жовтій імлі залитого місячним сяйвом степу. Приходив – покірно горнулася до нього, мовчала і любила.

Восени Оксен супроти волі батька одружився на ній і забрав Олену до Троянівки. Інокентій запрявся, що, доки живий, того синівного непослуху не простить, і не пустив до хати молодого подружжя. Спочатку Оксен з молодією дружиною жив у братів, потім знайшов притулок у баби Сидорихи, що самотньо жила у своїй хатинці над Ташанню.

Олена виявилася молодницею покірною, роботящою і припала старій, як кажуть, до хати. Так що коли Оксена забрали на службу, то стара не пустила її до своїх батьків, а залишила жити в себе. Першу зиму Олені було так тяжко і так сумно, що вона не знала, куди подітися. До сусідів збиралися молодіці на посиденьки, пряли пряжу, пекли пшоняники вскладчину, співали сумних, як зимовий вітер, пісень. Олена на ті посиденьки не ходила, щоб, не дай боже, не прописав хто Оксеніві в письмі, що вона тут без нього розгулює та гайнує свою жіночу честь, і коли наставав вечір, то залишалася вдома прясти. Іноді, коли їй робилося дуже сумно, вона уривала музику дерев'яного колеса, знімала із стіни Оксеніву фотокарточку і, нахилившись до каганця, довго розглядала його обличчя. Сидить на коні як вилитий, шаблюка наголо, будьонівка набакир, а з-під довгої шинелі чобітки із шпорами визирають, сам худий, лице суворе, без посмішки, видно, нелегко дається йому військова служба. В такі хвилини нападала на Олену тривога, гіркі сумніви закрадалися в душу, хтось хитрий і невидимий шепотів їй на вухо: «Повернеться твій Оксен із служби та візьме собі в подруги курсистку стрижену, а тебе покине. Навіщо ти йому здалася, неграмотна й темна?» Пригнічена такими думками, ходила Олена як побита, не обзивалася ні до кого й словом. Баба Сидориха аж здивувалася, лежачи на печі:

– Чи тобі, молоднице, не з людей, що ти все мовчиш і до мене, старої, й словом не обізвався? Може, тебе наврочено або напуст накликано? Тоді піди до Килинишептухи в Княжу Слободу, вона тебе відшепче. Вона від усього спосіб знає: і від напущення, і від пристріту, і від переполоху. Як же. Коли ми ще з нею тільки діували, і то вона всі чари знала. Он якого собі парубка вибрала. Найкращого на всю округу. Дві пари волів, земля, чумарки сині, чоботи юхтові. А в неї що? Як перевозили молоду, то скриня, як пуста бочка, торохтіла, рядом прикрита, щоб не видно було людям, як з неї порохня сиплеться. А він багач. Музик аж із самого Гадяча наймав, – теревенила баба, пригадуючи бознаколишне.

Олена слухала все те, але в розмову не вступала, мучилася одна і, як і раніше, цуралася людей.

Надходила третя осінь. Маленький Сергійко, син Олени, уже бігає по двору, знає, як його звати і чий він є, а баба Сидориха ним не натішиться:

– Господи праведний, і в кого воно таке вдалося розбишакувате? Учора горщик розбило, сьогодні дивлюся, а воно крізь друшляк попів просіває. Достеменний дід Гамалія.

Коли падав із дерев лист і люди збирали картоплю, повернувся додому Оксен. Як почувла ту звістку Олена, – змертвіла на місці. Як отямилася трохи, – кинулася бігти додому через підмети, через коноплі, плутаючись у сухому картоплинні.

Прилетіла до двору, бачить: якийсь чоловік у шинелі ходить по городі, Сергійка на руках носить. Уздрів Олену, хлопчика на жовту травичку поставив, а сам іде назустріч, усміхається; обличчя засмагле і якесь чуже, а усмішка знайома, рідна. У Олени губи трусяться, слова сказати не можуть, подала йому руку, очі опустила, а з них сльоза-зи – кап-кап.

– Я думала, – плаче, – що ти до мене не повернешся. Покинеш мене з малою дитиною.

– Оце так вигадала! – засміявся Оксен і, узявши в одну руку котомку, а на другу сина, пішов у хату.

Оксен не тільки лишився жити в Олени, а й усе робив для того, щоб полегшити її життя. Допомагав, як міг, по господарству: поправив тин, витесав і закопав нові стояки на ворота, вирив яму на картоплю, таку здоровенну, що туди влізла б Сидоришина хата. Прибираючи двір, ходив статечно, ворухив плечима, з задоволенням підставляючи під осінній вітерець мокру від поту сорочку.

– Не гони так. Ухоркаєшся, – просила Олена.

– За роботою дуже скучив. За землею.

Але не дуже довго довелося йому поратися на своєму дворі. Незабаром викликали його в Зіньків. Повернувся звідти задуманий і заклопотаний.

– Що це з тобою? – зазирала йому в очі Олена, подаючи на вечерю пісний борщ із квасолею.

– Призначили мене головою троянівської артїлі. Олена сплеснула руками, очі зайнялися тривогою:

– Може б, ти відмовився, доки не пізно? В тебе одна пара очей. За всім не вгледити.

– Яюсь воно буде.

Новопризначеному голові троянівці були раді: хлопець молодий, з розумом, такий діло поведе, бо попередній голова Іван Кісочка, ніде правди діти, на старість підлінився та, говорить уже, так говорити, і в чарочку зазирає, та ще й у глибоченьку. Передаючи Оксену ключі від старих шахів, Іван Кісочка поставив на стіл пляшку самогону, вийняв із кожуха окраєць хліба і недогризену цибулину і сказав так:

– Тепер треба людей грамотних, а в мене тільки й науки, що в шкільному курникові сидів за незнання Закону Божого. Так що приймай діла і голову на многа літа.

Отак і став головою троянівської артїлі Оксен Гамалія...Цього весняного ранку Оксен устав, як завжди, рано, тільки проспівали треті півні. Не запалюючи світла, щоб не розбудити сім'ї, став зодягатися, глухо покашлюючи, потім пройшов у хатину, щоб прихопити що-небудь із собою з їжі. Шукаючи хліб, зачепив рукою важкий мідний кухоль, і він упав на долівку з гуркотом. В хаті заскрипіло ліжко, і сонний голос тривожно запитав:

– То ти, Оксене?

– Я.

Біла постать у довгій полотняній сорочці з'явилася у дверях.

– Поспав би ще. Чого так рано?

– Їдемо у Власівку за лісом.

– То ти й обідати не прийдеш?

– Ні, – яюсь сердито відповів Оксен і, загорнувши в газету хліб та сало, ступнув до дверей.

– Оксене...

– Ну?

– У Сергійка чобітки зовсім порвалися, босий у школу ходить. Може, ти в район їхати-меш, то попитаєш? Я тобі й мірочку приготую.

– Привезуть у магазин під заготовку, тоді й купимо, – похмуро сказав Оксен і вийшов з хати.

Олена глянула у вікно: в сірій світанковій млі стрельнула іскрами цигарка, легеньким відсвітом лягла на шиб-ки. Олена зітхнула і запалила світло, потім потягнулася до скрині, щоб дістати спідницю, і раптом відчула сильний приступ нудоти, сіла на ліжку і деякий час сиділа непорушно, прислухаючись до сонного дихання сплячих хлопчика й дівчинки, що лежали, розметавшись, на ліжку, збасувавши із себе рядно. «Буде й третє», – сумно подумала вона і поцілувала сонну дівчинку, що спала ближче до неї. Сина вона посоромилася цілувати, бо він уже був школярем.

Життя Олени, як і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству, боротьбі за шматок хліба, турботі про дітей. Оті їхні вічні скарги: «Мамо, як учора мене штовхнув Хомин Миколка, а я впала, а спідничка й порвалася» (це говорилося дитиною при закладеному в рот пальчику і хитрому поблискуванні очей, бо ніякий Микола її не штовхав, а спідничка була порвана на колючому дроті, і мати про це знала), ота занадто вже часта розмова з учителькою, яка вічно нарікала на поведінку сина, а він, повернувшись із школи, на запитання матері: «За що ж ти побив притулівського школяра?» – відповідав: «Хай не лізе, я його перший не займав», – оце все тривожило і хвилювало її. Вона була люблячою, але разом з тим і суворою матір'ю. Дочка її боялася і слухала, зате Сергійко, як тільки зринав із дому, забував про материні накази і запотиличники, робив своє: нишпорив по чужих городах та садках, драв сорочачі гнізда, бився з дітворою, дражнив собак – одним словом, робив усі ті збитки, які присущі всім дітям його віку. Навіть дома, коли мати по гарячих слідах зашивала йому розпанахану сорочку або штанці, він проявляв нетерпіння і тривогу, коли чув манливий розбишацький свист своїх однокашників, які сиділи денєбудь під тином і вже викликали свого отамана, бо десь намітилося пильне діло. Тоді він неспокійно позирав на двері і рвався надвір прямо з голкою і ниткою.

Найгірше Олені приходилося зимою, коли майже кожен день чулося від дочки: «Мамо, в мене горло болить». Сергійко ж не жалівся, хоч вночі бухикав, аж у грудях рехло. Ганяє-ганяє в школі на перерві, наїється снігу, от і маєш клопіт – заганяй обох на піч, напувай пареним молоком з овечим лоєм та ще пильнуй, щоб і череня не провалили, бо хіба ж усидять тихо?

Повкривавши дітей, Олена підійшла до печі, щоб розпочати свій звичайний трудовий день, тобто варити, прати, доїти корову, годувати дітей, прибирати в хаті і до того всього вчасно вийти на роботу в артіль та чесно працювати разом зі всіма людьми, щоб на неї не нарікали люди, що коли вона головиха, то можна й відлежуватися.

Між тим Оксен ішов селом, дразливий і гнівний, і цей гнів чіплявся до нього кожного ранку, як тільки він прокидався від сну. Такий стан не був наслідком примх чи свавілля Оксена, як це йому приписували деякі люди, особливо ті, яких він не любив за лінтяйство. З думкою таких людей Оксен не рахувався і провадив з ними рішучу боротьбу.

Той стан, в якому зараз перебував Оксен, був викликаний іншим. Оксен знав, що, прийшовши до артільного двору, побачить ті ж самі недоліки, які були вчора, і що всі ті люди, яким він вказав на неполадки, замість того щоб виправити їх і не допускати надалі, будуть виправдовуватися і присягатися, що вони в тому не винні, і розводитимуть руками. Конюх, якого він обов'язково застане сплячим у своїй комірчині, на запитання, чого коні й досі не годовані і не напоєні, запевнятиме, що «давав три рази і напував, хоч і сторожа запитайте». Приходив сторож і, майструючи цигарку, цікавився:

– Що, може, щось украдено?

– Це вам видніше. Ви – сторож, – тамуючи гнів, говорив Оксен.

– У мене не вкраде. Я цілу ніч на обході, – вихвалявся сторож, радіючи, що все добре і немає ніякої краді.

– Ви, товаришу голова, не клопочіться. На весну коні будуть як змії, – обіцяв конюх. – А те, що вони трохи грязні, то нічого не зробиш – у кізяках же сплять. Та й те сказати, що скільки ти не скреби та не чисть, то воно біліше лебедя не буде. Товаряка.

Оксен знав, що так трапиться й сьогодні, і тому чим ближче він підходив до подвір'я, що чорніло в темряві своїми будовами, тим більше його охоплювало роздратування.

Коли Оксен прийшов на подвір'я – все ще спало. Конюшня була закрита, і він постукав кулаком у двері, але ніхто не відзивався. Тоді він натиснув двері плечем, вони з сухим скрипом відкрилися, і в лице вдарило теплим духом кінського стійла. Посеред конюшні на стовпі висів ліхтар, від нього падало на землю оранжеве кружальце світла. Оксен відкрив комірчину, де спали конюхи, звідти розламанною гарбою викотилося хропіння.

– Хлопці, коней напували?

Гарба продовжує котитися і скрипіти далі.

– Коней напували, питаю?

З постелі звелася заспана постать, наділа на голову картуз.

– Це ти, Мусію? – запитала вона і звисила додолу ноги в чоботях. – А мені приснилося, наче я в кума на хрестинах гуляю, наче подали свіжої ковбаси, а я...

– Видно, що хороші сни сняться, бо сплять – хоч за ноги витягай.

– А-а, це ви, товаришу голова? А ми держались-держались, та таки перед світом поборов нас сон. Ничипоре, вставай коней напувати, – розштовхував конюх свого сусіда.

Оксен вийшов із конюшні і попрямував до свинарника. Біля скирти соломи, що чорніла в темряві, немов той хлів, чувся обережний шелест, який то затихав, то появлявся знову. Коли Оксен підійшов ближче, то побачив низенького чоловіка, що нагрібав у носилки солому. Вони, мабуть, були важкенькі, бо він, стягнувши їх мотузком, ніяк не міг взяти на плечі.

– Може, підсобити? Га? – виступив із темряви Оксен. Чоловік кинув носилки на землю.

– Нічого, я й сам...

Це був сільський балагур і політикан Кузько Сорокотяга.

– Крадеш помаленьку?

Кузь висякався, витер пальці об штани.

– Заповсігда, Оксене, ти вигадєеш що-небудь. У тебе виходить: набрав чоловік соломи у своєму хліві – вже вкрав. А яка ж це крадіжка? Я беру своє, зароблене.

– Ану витрушуй.

Кузь вивернув солому, а носилки відкинув геть. Вони впали на землю, клацнувши вербовими дугами.

– А тепер що, в міліцію поведеш?

– І поведу. А ти думав як? Люди по соломинці збирали, а ти носилками розносиш? А худобу чим годувати будемо? Ти про це думав?

– Хе-хе, – засміявся Кузь. – Ти так міркуєш, ніби це не наша артіль, а твоя економія. Ти, значить, усередині стоїш, а ми по боках, ти мене уперед ведеш, а я опинився, не хочу йти, бо несвідомий. Виходить, артіль для тебе організували, а не для нас.

– Язик у тебе довгий, знаю, тільки сьогодні мені нема часу на розмову, то я тобі скажу коротко: забирай носилки і більше з ними в артільний двір не приходь. Спіймаю ще раз – передам у суд. Там за розкрадання колгоспної власності тобі припечуть, що слідує.

– Гарненьке спасибі! А що в мене в хаті нічим їсти зварити, тобі однаково? Дровець трохи є, але тримаю на зиму, а зараз сим-тим баба прокурить, аби їсти зварилося. Якби дали мені соломи на трудодні, – не крався б я з носилками до артільного двору. Я за все своє життя з чужого двору хворостинки не приніс...

– Ти, Кузьку, не ображайся, – вже м'якше сказав Оксен, – але я тобі скажу так, що, крім свого носа і живота, ти нічого не бачиш. Як би ми з тобою не говорили, все рівно не зрозуміємо один одного, бо говоримо на різних мовах. Ти хочеш, щоб у тебе було повне горище хліба і чотири пари чобіт, а я хочу, щоб до всього цього в нас ще росла й чорна металургія. Бо, як нападуть на нас країни капіталу, твоїми чобітьми і пампухами не відіб'єшся, треба буде чогось іншого. Крім того, ти заздриш дуже робітникові, що він піде в магазин і все, що захоче, купить за гроші... А хто ж тобі не дає стати робітником? Їдь на шахти, працюй, будь ласка. Ти скаржився: робітничому класу земний рай, а тобі пекло: півдня ореш, півдня під возом спиш...

– Ти мені зубів не замовляй. Думаєш, що коли я малограмотний, так, значиться, нічого й не розумію. От ти мені стільки раз докоряв, що я до куркулів жалість мав, а Гнат, той мене просто підкуркульником і досі хрестить... А воно зовсім не так. Ви куркуля вчилися по книжках ненавидіти, а мене – саме життя вчило. Так хто ж тоді сильніше їх ненавидів: ви чи я?

Кузько запалив загаслу цигарку, підсунув на потилицю порваний картузик, голубі, як весняне небочко, очі налилися собачою тугою.

– Було нас у сім'ї четверо, старші ходили по наймах, а я при батьках перебував. Але коли трохи підріс, повела і мене мати між чужих людей. Пам'ятаю: вийшли ми з нею за село, вона плаче, а я так собі, не плачу, тільки серденько в мене болить, як у молодесенького телятка-сосунчика, якого налігали й ведуть продавати на ярмарок. На Беєвій горі довго стояли мовчки. Розшукав я очима свою хату, думаю: оце хлопці на вигоні в «лози» граються, пищики майструють, а мене ведуть хтозна й куди. Потім мати каже: «Помолися, сину, Богу, і він тобі щастя в дорозі пошле». Помолився я. Пішли. Скинув я старенькі ботиночки, повісив через плече, іду. Сонце пече, дорога тверда, мов камінь, аж водянки на ногах набігають. Йшли два дні, в степу ночували, на третій день приходимо в хутір. Посеред хутора – дім під залізом, клуні, повітки, на воротах чирва вирізана, червоною фарбою викрашена. «Оце, – каже мати, – тут твій хазяїн живе». Зайшли в двір. Собаки на цепах так і рвуться на нас, шерсть на них як на добрій вівці. На ганку чоловік стоїть, одягнений у погане, та ще й латане. «Кланяйся, – шепче мати, – це твій хазяїн». Я аж рота роззявив. Оце хазяїн? Та він же на дурного Ілька схожий, що в ярмаркові дні на гатках стоїть. Їдуть люди на ярмарок, кинуть йому копійку: «Ану ж, затанцюй, Ільку». Він полотняні штани підсмикне, соплі витре й як ушкварить навприсядки, то таку пилюку здійме, ніби два табори циган на батогах б'ються. Так Ілько хоч без музики людей веселить, а мій хазяїн наканцюпився, наче ось-ось розпочне мене їсти. Подивився-подивився і каже:

– Наймаю до осені. Харчі мої, а за гроші й не балакайте. Одежу, яку там треба, справлю, а за гроші й не говоріть...

Мати й тому рада. «Слухай, – наказує мені, – почитай свого хазяїна», та з тим і пішла додому. Зостався я сам, як той листочок, від гілляки відірваний. Повели мене до хліва, кажуть, що оце тут наймити сплять і ти з ними спатимеш. Ввечері приходять строковики. «Новачок?» – питають. «Новачок», – відповідаю я. «Ну що ж, – кажуть, – сідай із нами, хазяйських галушок попробуй». Сів я за стіл, перехрестився, наколов спичкою галушку, а вона наполовину з висівок, видно, як і остюки стримлять. Оце так, думаю, в нас мати дома і то кращі варить. Полягали ми спати. Уночі як схопило мене за живіт, Боже мій, як наче хто ножем ріже! Цілу ніч бігав надвір. Підпасич Іванько, мій новий приятель, шепче мені на вухо: «Це ще нічого. От як дядько Вавило тебе батурою одшмагають, отоді знатимеш!» – «За що ж він битиме?» – питаю. – «Він знайде за що».

На другий день погнав я пасти. Хлопці полягали спати на толоці, а мене заставили скот завертати. Вони собі спочивають, а я стримлю з герлигою біля худоби. Сонце пече, трава пахне, рай, та й годі. Присів я на травичку та незчувся, як і заснув. Як опече мене щось по спині, я так і скрутився, як листочок на вогні. Глядь – хазяїн з батурою стоїть, зуби шкірить: «Оце так доглядаєш хазяйське добро? Отак пасеш?» Та батогом по ногах, по ногах, так п'явками й беруться. Упав я на землю, прошусь: «Дядечку, не бийте, я більше не буду!...» А він осатанів,

нічого не чує, батурою чистить, аж мені в очах все перевертається, як млинок. Порвав на мені штанці, сорочку пошматував разом із тілом, кинув на толоці, мов цуценя.

До самого вечора лежав я, гірко плачучи. Підходили до мене пастушки, щось говорили, але я до них не обзивався. Звечоріло. Погнали худобу, а я лежу один посеред степу, і тільки сира земля мені рани студить. То грудьми на ній полежу, то на спину перевернуся – і легше мені зробиться, малому, не так болить побите тіло. Лежав я, лежав, потім устав і побрів до хутора, мов каліка безнога. Іду, а сонце вже зайшло, небо червоне, а по ньому білі голуби літають. Як заплачу я, як закричу. Був би, думаю, і я голубом, полетів би матері прохати, щоб забрала мене звідси... А ти кажеш, я за куркулями жалію. Хай за ними чорна яма жаліє!

Кузько зробив судорожний рух кадиком, якимось по-гусячому повернув шию.

– Проте й куркулі теж бувають різні, – продовжував він далі. – Викурили ми із Троянівки Василя Гончаренка. Скажи мені, який із нього куркуль? Наймитів не тримав, землі на слабенького середняка, в політику не ліз. Так ми його за штани і в конверт. А справжні куркулі по Казахстанах та по Середніх Азіях живуть, пасіки порозводили, чай з медочком попивають...

– Ну, сам знаєш, ліс рубають – тріски летять.

– Отож. Я й говорю – до людей підхід треба мати. Спіймав мене ти з носилками – і зараз грозиш під суд віддати. А, бач, того й не подумав, чого я сюди з цими проклятими носилками прийшов? Отож, щоб тріски не летіли, треба подумати, а не так, з тень-телепень.

Кузь забрав пусті носилки, пішов двором. Оксен довго дивився йому вслід; хотів завернути назад і сказати, щоб Кузь забрав солону, але потім роздумав: «Як не є, він злодій, а злодійів жаліти нічого» – і, затоптавши цигарку, пішов до контори.

Він зайшов у свою кімнату-кабінет і, не роздягаючись, а тільки повісивши на цвяшок шапку, сів за стіл з тим почуттям заклопотаності і відповідальності, яке охоплювало його кожного разу, коли він поринав у турботи дня. Проглянувши свою записну книжечку, що лежала на столі, Оксен подумав, що сьогодні вранішнього наряду не буде давати, бо він був даний учора ввечері, і це було зроблено для того, щоб мати можливість сьогодні вранці виїхати на Власівку за будівельним матеріалом.

«Так, але за що він мені наплював у душу? – пригадав він розмову з Кузем. – Якщо в мене й були якісь помилки, то я їх робив не тому, що хотів, а тому, що не знав, як робити так, щоб тих помилок не було. І за це мене не має права ніхто судити. Да. Не має. Так чого тоді Кузь дорікає? А тому він дорікає, що спіймався на гарячому і хоче знайти для себе якесь виправдання. Так. Натурально. А в дійсності Кузь, може, хоч і не злодій, але й не такий, щоб рахуватися з його думкою. Да. Він вічно чимось незадоволений і все чогось шукає... Так, Чернечину ми пустимо під соняшники, – перевів свої думки Оксен на господарські клопоти. – Олії також треба. Натурально. Добре було б прикупити роменських овець. На них шерсть хоч і груба, зате швидко наростає м'ясо».

Мимо хтось повільно проплив на коні. Оксен, глянувши у вікно, побачив голову сільради Гната Реву, який прив'язав до яблуні жеребця, розім'яв собі ноги і, поляскуючи нагаєм по чоботях, пішов до контори. Скоро почулися кроки на ганку, в коридорі, нарешті двері відчинилися, і появився Гнат: шкірянка розстебнута, чоботи забризкані багнукою, на галіфе на колінах і ззаду блищить нашита і вичовгана, мов бубон, шкіра. Сам червоний, збуджений їздою, губи зведені в дудочку: вічно Гнат щось насвистує.

– Здоров, – каже він, і золотий передній зуб сіє по хаті самоварний блиск.

Потім він сідає на стілець і розвалюється на ньому, як датський принц, і то зводить ножицями, то розводить замлілі від їзди ноги. Гнат ніколи не ходить пішки, він або їздить із кучером Кузьмою лінійкою, або верхи на сільрадівському жеребці Дунаї, осідланому старим горіховим сідлом, що взяте не менше як на двадцять мідних заклепок. Сідло це Гнат конфіскував у куркуля на хуторах і розповідав про нього цілі легенди, що буцімто на ньому їздила на про-

гулянки сама донька степового магната Бразуля, Марія Бразуль, що воно перейшло їй у спадок від старинного козацького роду, а той рід відбив те сідло в татар.

– А чому воно на заклепках? – питали дядьки.

– Бо в тії Бразулихи було таке озаддя, що як сяде, то сідло – хруп напололам і розколеться. Так його через те й на шпуги взяли. А озаддя таке було здорове через те, що Марія, знаєш-понімаєш, багато овечого лою пила, – по-яснявав дядькам Гнат.

Посидівши хвилину на стільці, Гнат обірвав свист, тупнув ногами об підлогу, оббиваючи грязюку.

– З хуторів їду, – хрипко сказав він.

– Воно й видно: так брагою від тебе й несе.

Гнат байдуже лупнув очима, губи його знову склалися в дудочку.

– Перестань свистіти, це тобі не в конюшні! Гнат обірвав свист, ляснув нагаєм по халявах:

– По заготовках їздив. З м'ясом, знаєш-понімаєш, ще не так, а з яйцями біда. Зривають план. У тебе теж, здається, недовиконано.

Гнат вийняв засмальцьований блокнотик, розгорнув його, з-поміж листочків посипалися крихти і тютюнова потеруха.

– Точно. Недовиконання плану. Які ж ти заходи будеш вживати?

– Посаджу все правління на гнізда – хай несеться.

– Ти, знаєш-понімаєш, зубів не скаль! Є рішення, за порушення строків виносити догани, так що гляди, щоб і ти не доплигався.

– У мене зараз сівба. Так що не до яєць. А що в біса ви з уповмінзагом робите?

– Не твоє діло. Ми тобі не підотчотні.

– Ми тобі також...

Гнат порипів шкірянкою, посвистів, похвоськав себе нагайкою по халявах і, бачачи, що Оксен з ним говорити не хоче, вийшов надвір. Оксен знову зупинився біля вікна і задумався. «Да, треба будувати нові конюшні, бо старі вже зовсім валяться. Та як їм і не валитися, коли в них ще стояли коні пана Горонецького. А коли це було?.. А Кузько неправий. Він дивиться на життя, як півень на тік: можна дзьобнути зернинку на дурничку – добре. Не можна – треба йти в інше місце. Натурально...»

Думки в Оксена обірвалися: в кабінет зайшов завгосп артілі Григир Тетеря.

– Підводи готові. Можна їхати, – сказав він і сів на стілець. Говорив смирним, тихим голосом, як паламар у церкві. Якусь мить він мовчав, потім розправив долонею вуса, і лице зробилося змовницьким:

– У Власівці ліс хороший, та тільки як би нам не переplatити. Коли б свої гроші, то нічого, а то ж людські.

Оксен усміхнувся і заспокоїв старого, що переplatити не повинні, тому що по других місцях ще дорожче.

Григир ніби заспокоївся, але ще довго прикидає в умі, скільки-то воно буде коштувати отой ліс на конюшню.

Скнарість Григора як завгоспа була всезвісною не тільки в Троянівці, а й по навколишніх селах та хуторах; не раз траплялося так, що Григир вичитував хуторянам, які їхали через Троянівку на базар до Зінькова, за всякі дрібниці: за дьоготь, що по-безгосподарському хлюпає з мазниці, за те, що коняка не так запряжена і вже, напевно, їй натерло холку хомутом і т. д. і т. п. А в артілі він був ще вибагливіший, ще нещадніший: скіпався до свинарів, що не бережуть відер, корит, що на тому, мовляв, тижневі зроблено десять нових корит, а де вони тепер? Порозбивані лежать, бо ніхто за ними не дивиться, нікому вони не потрібні. До конюхів він присікувався, що в них «збруя горить, як у тих циган». Учора посадив двох лимарів, так розказують, що реміння вже к лихій годині перетліло. Ще б пак! Як вони хомути порозкидають по степу, хай дощ на них пірчить.

Особливо похмурий та незадоволений ходив Григір у жнива. Бознаколи він тоді їв і коли спав. Кожного ранку, схиливши набік заклопотану голову, являвся до Оксена і, вийнявши з кишені жменю зерна, скаржився:

– Оце за комбайном назбирав. Де ж таке видано, щоб отак хліб марнувати? Ні, ти звільни мене від завгоспа, бо не видержу я: печінка розірветься, на отаке дивлячись.

Або приходив і заявляв:

– Кавунів молотникам не даватиму.

– Чому? – дивувався Оксен.

– А того, що від самісінького табору і до Троянівки – скрізь по степу жевріє.

– Що жевріє? – ніяк не міг второпати Оксен.

– Скибки жевріють. Якби ж вигризали так як слід, то не жевріло б, а то раз-два вкусить – кидає на дорогу. Денис Кошара – то не хлопець, а якась, прости Господи, прірва: від Крикливої балки і до Вишневого – все його скибки валяються.

– А звідки ти знаєш, що то його, а не чийсь інші?

– У нього зуби рідкі, як на пилці, – прооре ними, відразу видно, чия робота.

– Ет, дурниці, – відмахувався Оксен. – На скибках грошей не зекономиш.

– Я не за скибки, а за людську працю печуся. Кавун – то наш піт і наша праця, а він вибере, сучий син, якнайбільшого, хряп об коліно, середину виїсть, а решту в бур'ян. Хоч би товаришу віддав, як сам не подужає.

У контору Григір ніколи не приходив із пустими кишенями; в них завжди щось бряжчало і подзенькувало: або гайки, знайдені десь на подвір'ї, або гвіздки, або якісь іржаві старі ключі.

Сказавши тепер Оксені, що підводи вже стоять готові до виїзду, Григір вийняв з кишені якусь мотуззя і, доки Оксен закривав шафу та вкладав папери, заходився в'язати його.

– Хіба немає нових вірвовок, що ти дрантя до купи в'яжеш?

– Авжеж, що нема.

– Та сліпий Вихтір сукав цілу зиму! Порвали, чи що?

– Не порвали, а на літо держу. Прийде косовиця – рубля притягнути нічим буде.

Вийшли з контори. Надворі повно сонця і голубого неба. Над підметами кружляє гайвороння, очманілі від тепла горобці лізуть прямо під ноги, так і хочеться накрити якого-небудь картузом. Біля колодязя – велика калюжа. Дурні телята нахиляють голови і нюхають, чим пахне, потім, задравши хвости, мчать наосліп, розкидаючи ратичками теплу грязючку.

IV

Тимко підїхав до артільного двору, коли вже зовсім звечоріло і чередник гнав з поля овець. Мекаючи на всі лади, вони запрудили ворота, і Тимко притисся з конем до паркана, перечікуючи, доки схлине овеча ріка. За плечима в хлопця висіла торба з лемешами, які він привіз до кузні. Коли вовниста хвиля нарешті покотилася двором, Тимко поїхав до кузні. Назустріч йому від колодязя з двома відрами в руках ішла огрядна присадкувата дівчина з випнутими вперед, не по росту великими грудьми, які, здавалося, їй так же важко нести, як і відра з водою. Побачивши Тимка, вона здивовано зупинилася і зареготалася.

– Оце так козак! – вигукнула вона, насмішкувато оглядаючи мотузяну зброю, що прикрашала коня. Тимко ворухнув босими ногами, що були запетльовані в посторонки, проїхав, не відповідаючи на її регіт.

У кузні Василь Кир, чорний таранкуватий чоловік років сорока, бив молотком розпечену залізяку так, що від неї розпирскувалися іскри, як золотий дощ. Тимко виклав перед ним лемеші, присів на пустий ящик.

Призвичаївшись до напівтемряви, що затопляла кузню, Тимко розгледів ще одну людину, що сиділа в куточку, примостившись на купі залізяччя. Тимко відвернувся, аж шия хруснула:

то був його ворог по парубоцтву Сергій Золотаренко. Тепер їхні стежечки сходилися біля Орисиного двору, і хлопці не здоровкалися і не говорили один з одним. Але сьогодні в Тимка був такий настрій, що йому хотілося придиратися за дрібниці, і він вирішив зачепити Сергія, щоб зігнати на нього своє зло.

– О, та у вас тут і помічники є! Правда ж, дядьку Кир? Тільки чого це він сидить як пеньок? Узяв би молот, грюкнув раз та два – все б легше було на руки ковалеві. Та, правда, як він тим молотом грюкатиме, коли в нього сили, як у горобця?

Сергій заворушився в темряві, кинув цигарку, але промовчав.

– Дядьку! Чого це він ворушиться, а не встає? Може, в нього штани до заліза прикипіли? То я візьму жигало та одліплю?

– Звісне діло – баришник... Звук на крадених конях тавра випікати і до людей лізе, – обізвався Сергій.

– Е, стручки! Замовчіть, а то вас обох угомону.

На деякий час запала мовчанка, яка обіцяла ще більшу сварку. Тимко сидів згорбившись, підшукував ущипливі слова.

– Ходи, Серьожко, я тебе раз по шиї лясну.

– Ти своєю силою не задавайся, а то був один такий, та без печінок залишився.

– Ану, геть з кузні! – визвірився на них Кир.

– Ні, так ви, дядьку, послухайте, що він каже, – не зважав ні на які гальма Тимко. – Отаке миршаве, як зінське щеня, а й воно нахваляється. Ну, от ми з тобою один на один. Засукуй рукава. Підходь ближче.

Тимко встав, розправив плечі, міцно вперся ногами в землю. Сергій застібнув піджачок, ступнув до дверей.

– Тікаєш? Трясучка напала?

– Ні, піду в луг хорошого бича шукати, – віджартувався Сергій і вийшов із кузні. Тількино він вийшов, як у дверях появилася Лукерка.

– Здрастуйте, ковалики, – проспівала вона, розіп'явшись у дверній рамі. – Чи не допоможе мені хто-небудь із вас сепаратор покрутити? Молока навезли, а крутити нікому.

– А що нам за те буде? – торгувався Кир.

– Уже куплю вам четвертушку.

– Та й годі?

– А чого ж вам ще треба?

– Здорова дівка, а не догадується.

– Ги, отакі старі, і вони до молодих! Ходімо, Тимусю, бо з дядьком добалакаєшся...

– Ти б Сергія взяла в придачу...

– Нічого, Тимко й за нього справиться, – зареготала за кузнею Лукерка.

Тимко обняв дівчину, притяг до себе, зашептав на вухо:

– Мені четвертушечки не треба, натурою хочу...

Дівчина вирвалася з обіймів, відштовхнула від себе парубка.

– Ну, ти не дуже! Такого уговорю не було.

Тимко ще раз хотів обняти дівчину, озирнувся, чи ніхто не бачить. Біля кузні чорним привидом стояв Сергій. «Побіжить зараз, усе Орисі роздзвонить. Ну й що ж. То не парубок, що лише одну дівчину має», – вирішив Тимко, ідучи вслід за Лукеркою.

В кімнаті, куди він зайшов, пахло молоком, на вікнах висіли марлеві занавіски; на столі горіла лампа, кидаючи відсвіти на блискучий сепаратор.

– Ти крути, а я буду наливати, – розпорядилася Лукерка. Залишившись із Тимком наодинці, дівчина відразу перемінилася: із балакучої та веселої зробилася мовчазна і насторожена, ходила з опущеними очима, ні разу не глянула на Тимка. Тимко уважно слідкував за дівчиною і кілька раз ловив дивний блиск її очей, який вона відразу ж гасила своїми віями. Цей

блиск збуджував Тимка, і парубок ясно відчував, як це збудження щохвили нарастає. Лукерка не піднімала на парубка очей, але відчувала, що він дивиться на неї, і палахкотіла лицем. Закінчивши роботу, Лукерка, не говорячи ні слова, повела Тимка в свою комірчину, де вона іноді, як було багато роботи, залишалася спати, і, завісивши вікна та поставивши на стіл лампу, вийшла в сепараторну. Тимко сів на стілець, горів, як у вогні. «Сама заманила. Оце дівчина!» – було йому в гарячий мозок. Лукерка внесла шматок хліба і бляшаний кухоль сметани, подала Тимкові.

– Ти, мабуть, втомився. Поїж трохи. Бач, як тебе в піт кинуло!

Вона сміло підійшла до нього і, закотивши фартушок, який пах молоком і її тілом, витерла йому з лоба рясний піт. Потім сіла на ліжко, зняла кофточку і повісила на бильце.

– Чогось мені жарко зробилося, – пошепки сказала вона і знічено посміхнулася.

Тимко відсунув бляшаний кухоль із сметаною, дихнув на лампу.

– Лукерко, ягідко моя!..

Запах її сильного тіла туманив йому голову. Вона давалася себе пестити, благала тихим шепотом:

– Заспокойся, Тимко. Не треба.

Її сильні руки перечили настирливо і непідкупно.

– Тимоньку, хороший, слухай, що я тобі скажу. Слухай же!

Але він не хотів слухати. Тоді вона з силою відштовхнула його від себе, він глухо вдарився об стіну головою, притих.

Вона підійшла до нього, трохи не плачучи, стала мацати за голову:

– Дуже вдарився? Ну, прости. Прости.

– Нецілюваною прикидаєшся? – Тимко тихо, але злорадно засміявся. – А цноту, мабуть, ще пастушкою загубила?

Лукерка кинула на плечі хустку і деяку мить стояла, посіпаючи плечима, так, ніби по ній раптом вдарив струмінь холоду, потім ривком відкрила двері:

– Іди спати, Тимоньку!..

Не сказавши більше ні слова, вийшла надвір, під зоряне небо. Тимко, посидівши ще деякий час один, теж вийшов. Чорна, загорнута в шаль постать Лукерки бовваніла під берестом. Він підійшов до неї, взяв за руку. Вона не виривала руки, але обличчя відвернула і закрила шаллю очі.

– Лукерко...

Вона мовчала. Тоді він узяв її грубі, негнучкі пальці, тихо стис у своїй долоні і, спотикаючись, пішов до коня, що був прив'язаний біля кузні. «Як по-дурному все вийшло», – подумав він, неслухняними пальцями розмотуючи вуздечку. «Стій, чорт!» – впівголоса лаяв Тимко коня. Потім чіпко схопив за гриву, відштовхнувся сильними ногами від землі, сів на теплу кінську спину і озирнувся назад.

Під берестом, як і раніше, стояла Лукерка. Вона стояла, повернувши голову до лугів, від яких несло вологою, потім не то схлипнула, не то зітхнула і тихою ходою пішла в хату. Тимко ще трохи чекав, гадаючи, що, може, вона вийде, але вона не виходила. Тоді він розібрав повіддя і також тихо, повільно поїхав до конюшні. Здавши коня конюхам, вийшов за ворота артілі і довго стояв під парканом, думаючи, що йому тепер робити і куди йти.

Спочатку в нього була думка йти додому і добре виспатися, але чим довше він стояв і чим довше дивився на чудову весняну ніч, що моргала до нього зорями і віяла свіжістю лук і лугів, тим більше і тим швидше починала шумувати в ньому парубоцька кров, забиваючи навіть те тяжке почуття, яке він виніс після зустрічі з Лукеркою, – почуття сорому і парубоцької невдачі. Йому було якось не по собі, і Тимко знав, що коли він ляже спати, то це тяжке почуття буде мучити його ще дуже довго, і тому він хотів зараз якнайшвидше заглушити його, хоча й не знав чим. Найбільше в нього надії було на те, що він зустрінеться з кимось із сільських

хлопців, підуть балачки, сміхи-пересміхи, і все забудеться, тому він нікуди не йшов і пильно прислухався, чи не обізветься де-небудь парубочий голос, чи не почується парубоцька пісня, хай хоч і на Залужжі, кат його бери. Він ладен був зараз тюпати куди завгодно, аби розвіяти свою нудьгу і неприємне смокчуче почуття, що давило його за серце.

Але всюди було тихо. З Ташані валувала пара, заволікаючи придорожні верби, що здаля були схожі на величезні ожереди сіна, криючи дорогу, ташанський міст. Десь за річкою гув болотяний бугай, в осоках покахувала час від часу дика качка, в сазі одноманітно, безконечно кричали деркачі. І раптом хтось тюгукнув, та так тюгукнув, що аж по воді ляснуло, аж в очеретах шелеснуло – і покотилося левадами, лугами та байраками, і загубилося десь у глибоких ярах.

«Еге!» – зрадів Тимко і шодуху побіг на той окрик і незабаром зустрів на мосту Гараська Сича, якого вважали в селі трохи придуркуватим.

– Ти тюгукав?

– Я.

– Хлопців або дівчат ніде не бачив?

– На картині всі вони.

«І справді, сьогодні ж кіно! Як же я про це забув?»

Кіно в житті села було видатною подією, до неї готувалися ще загодя, особливо молодь. Хлопці, ті говорили один одному на роботі: «Не забувай же. Післязавтрього картина». А дівчата вимивали коси в ташанській воді, прали блузочки, пахтилися одеколоном «Сирень» і приходили до хати-читальні чистісінькі, напахчені, соромливі і насторожені: а може, й проведе її який-небудь кучерявий тракторист із кіно додому, поцілує під вербами в пахучі коси, пригорне, приголубить, найкращою в світі назве, – і тоді вона йому серце, мов квітку, розкриє, бо їй уже давно хочеться любити...

Кіно показували в хаті-читальні тільки зимою, а літом крутили прямо надворі, в садку. Глядачі розлягалися прямисінько на траві, а події всі розгорталися на білій стіні: там билися, вмирили, цілувалися, співали, витанцьовували, а раз, коли демонструвався кінофільм «Путевка в жизнь», то таке виробляли, що дільничний міліціонер не витримав і кричав, щоб припинили картину.

Оскільки електромотора не було, то динамку крутили руками. Найчастіше це робив Денис, для загального добра він сили не шкодував і викручував сам по п'ять, а то й шість частин. Але це траплялося тільки тоді, коли йшли фільми любовні або революційні, в противному разі Денис кидав ручку, світло гасло, і збуджені глядачі кричали: «Давайте крутія!» Довго торгувалися, бо ніхто крутити не хотів, а дивитися хотіли всі, і розшукували Дениса, але він на їх крики не зважав, і розшукати його було не так-то легко: садок великий, дівчат багато, попробуй знайди його серед темної ночі. Раз виявив бажання ближче познайомитися із технікою Павло. Поплював у руки і крутонув так, що динамка заскреготіла як скажена і поперегорали лампочки. Павла висварили і більше до техніки не пускали.

Тимко спочатку був розігнаний до хати-читальні, але потім відкинув свій замір, бо вже було пізньою і кіно, мабуть, уже давно закінчилося. Мовчки він пішов пустою сільською вулицею.

– Ги-ги, – засміявся Гарасько, показуючи кудись у темряву рукою. – Диви, як прижимаються.

Під чорним стовбуром верби заворушилися дві постаті.

– Матвію, не лізь, бо вдарю. Матвію! Ну, що тобі за інтерес? – тихо гомоніла дівчина.

– А що я роблю? – дивувався парубок.

Тимко, не збавляючи кроку, пішов далі. Але Гарасько йти не хотів і все просив Тимка залишитися, щоб підслідити, що воно буде далі під тихими вербами.

– Я одного разу підзиравав за одною парою, так цілувалися, – хихикаючи, розповідав він. – А я як закричу: «Ай-я, як вам не соромно», – а вони й порозбігалися...

– І ніхто тебе не тріснув по гамалику?

– Ні... Ги-ги.

– Не нарався ти на мене. Я б тебе відсупонив...

Гарасько урвав сміх, мовчки плуганився за Тимком, загібаючи пісок своїми босими клешнюватими ногами. Так вони ще трохи пройшли селом і завернули на Притулівку – бічну вулицю, що йшла пісками понад Ташанню. Незабаром вони натрапили на громаду хлопців, що сиділи в сосні на піску.

– От і каже капітан Немо, – чулося звідти. – Поховайте мене на золотому морському дні разом із моїм човном. Прийшли до нього матроси, стали на коліна і присяглися на вічну вірність. І не було ні одного з них, щоб не плакав: так їм було жаль розлучатися із своїм капітаном. Зодягли вони скафандри, впливли на поверхню моря, глянули, а з морського дна, з чорної прірви жевріє світло – то блисне, то згасне. То блисне, то згасне. То капітан Немо шле своїй бойовій команді останнє «прощай».

– Хомутенків студент бреше, – зашепотів Гарасько. – З університету вигнали, так він тепер хлопців туманить.

– Мовчи, довбня.

Підійшли до гурту. Улас продовжував далі:

– Так що в кожній фантазії є доля істини. І настане такий час, що зроблять такого човна, а може, вже й зробили, що він буде і плавати, і літати.

– А правда, що на Марсі живуть також люди, тільки не такі, як у нас, а з двома головами? – обізвався з гурту хлопець, і Тимко пізнав по голосу Марка.

– Наука доводить, що життя на Марсі існує, але чи єсть там люди і які вони, поки що невідомо. Але прийде такий час, що таємниці всесвіту, – Улас показав рукою в небо, – будуть розгадані.

– Писалося ж у Біблії, що літатимуть птаці і залізними носами клюватимуть людей, – от і є літаки. Нам колись на толоці дід Інокеша розказував.

– Тепер, коли наука так швидко пішла вперед і довела закони, на яких тримається всесвіт, Біблія – це просто збірник казок, розрахованих на старих дідів, яких мучить безсоння. Біблія давно вмерла, і коли б ви, хлопці, більше читали книжок, ви б не слухали діда Інокешу і розуміли б, що життя – дуже цікава штука і що жити – це значить учитися.

– Еге, навчишся, – вставив своє слово Марко. – Від рання й до ночі на риллі так ухоркаєшся, що не тільки за книжку, а й за ложку не візьмешся. А є трохи вільного часу – мати ганяє, як цуцика. Дров нарубай, води принеси, в корови повичищай. Я так з дому тікаю. Оце хоч на вулиці відпочину та послухаю, що розумні люди говорять.

– Навчіться розподіляти час, і вам вистачить його і на працю, і на читання книжок. Бувають такі дні, коли ви працюєте менше, наприклад, зимою, отоді беріть у руки книжки і читайте. Великий пролетарський письменник Горький говорив, що все те, що в нього є найкращого, він одержав завдяки книжкам.

– Коли всі будуть дуже вчені, хто в землі порпатиметься? – сказав Тимко. – Всі в білих капелюхах ходити не будемо, треба комусь і в картузах.

– У тебе зовсім невірне уявлення про інтелігенцію. Ти дивишся на неї очима дореволюційного мужика. Ти ніяк не можеш зрозуміти, що без інтелігенції, без науки неможливий розвиток суспільства. Люди розумової праці винайшли трактор. Ти на ньому ореш, радієш, що тобі полегшено працю, одначе забуваєш подякувати вченим, що вигадали цю машину.

– Говори, як хочеш, а я знаю своє. Ти от поїхав у місто, краватки носиш, а гнойку понюхати боїшся, хоч сало любиш тріскати. Кожного разу, як у Харків їдеш, такого сидора шнурюєш, що конякою не підвезеш. А вивчишся, то яка нам з того користь буде? Адже тебе в село

і ціпом не наженеш. Ти будеш тертися біля вчених, де-небудь у великому місті, та гроші в кишені гребтимеш, а побачиш у трамваї дядька з мішком – сахатимешся, як від чуми, щоб він тобі чистенької сорочечки не замазав.

– Ти помиляєшся. Я мрію працювати на селі.

– Не бреш! Багато з вас таких, що повивчалися, а на селі працюють? Порозбігалися, що й чорт із свічкою не знайде. Інтелігенція. Приїхав он Микола Шкурупій до рідної матері в гості. Насипала вона борщу всім в одну миску, а він носом крутить, уже не хоче з одної миски їсти. А мати перед усіма вихваляється: «Слава Богу, вивчився мій Микола на лікаря. Все ж таки не в колгоспі робити». Так що ж тоді по-вашому, по-інтелігентному, виходить? Що в колгоспі роблять одні дурні?

– У суспільстві існує розподіл праці. Одні працюють лікарями, інші роблять у колгоспі, і ніхто з інтелігенції ще ніколи не дивився з презирством на людей фізичної праці. Це твоя вигадка.

– Вигадка не вигадка, а я розумію так: будь ти вчений чи сто раз професор, а від простого народу не верни, раз він тебе в люди вивів.

– Цілком вірно...

– А коли так, то чого ти не прийдеш до нас на поле та не скажеш: «Хлопці, я зараз у відпустці, давайте я разом із вами в степу попрацюю, понюхаю, як земелька пахне». Адже ти бачиш, як мало в артілі робочих рук.

– Я думав... Я... навіть хотів. І, чесне слово, я мав такий намір.

– Що нам з того наміру? Ти на ділі покажи... Був у нашому селі, розказують люди, один дядько, Федір Смик: двісті колодок пасіки, п'ять пар волів, п'ятнадцять десятин землі. Одне слово – багач. А сам тихий такий, смирний, іде селом і перед малою дитиною шапку здіймає. Прийдуть до нього селяни – зерна позичить, меду на кутю дасть, а прийдеться до віддачі – десяту шкуру здере...

– Ти що мене із Смиком рівняєш?

– Я приклад наводжу, що в нього, може, теж добрі наміри були, та яке нам до них діло? Ось ти тільки що про небо говорив, про зорі. Воно, звичайно, наука. Але ти до неба лізь, але й про землю не забувай. Ех, оце б тут і спав, – закінчив свою балачку Тимко і простягся на піску.

– Денис он уже давно хропе.

– Його голим на терниння поклади – і то спатиме. Воляча шкура.

– Хлопці, в кого є закурити? У мене на цей раз табак вийшов, – зациганив Марко.

– В тебе, як у Кузя, – вічно кисет порваний.

– А ти не шкодуй, і на той рік уродить.

Улас підвівся, високий, гостроплечий, обтрусив од піску штани.

– Ну, ви сидіть, а мій організм проситься на відпочинок. На добраніч.

– Ходи здоров.

У темряві замелькали білі брезентові черевики Уласа. – Довгий організм, – засміявся вслід йому Гарасько. Хтось жартома штовхнув його, він поточився і наступив Денисові на ногу. Денис сів на піску, витер рукавом сонну слинку з губів.

– А що, хлопці, буде, як телиця сниться? – запитав він басом.

– На свіжину десь натрапиш, – засміявся Гарасько. Денис не зрозумів його натяку, хоч всі останні зрозуміли і засміялися.

– Хлопці, – притишено загомонів Денис. – Я назвав у одному місці свіжу сметану. У старої Прокопихи повна макітра назбирана.

– У них собака біля погребя прив'язаний. Трудно.

Денис устав, розвалькувато пішов у темряву. Незабаром почувся шум, тріск, і він повернувся назад з колякою в руці, від якої пахло живицею.

– Це од собаки. Як загилю, так і не писне. Пішли. Тимко вибіг наперед, зупинив ватагу.

– Хлопці, уговор такий: що б там не трапилося, один на одного не гавкать. А то прошлий раз ходили на Залужжя курей полохати, всі з води сухими вийшли, а Гараська в сільраду викликали. Попадемося – усім мовчать і один одного не видавати. Згода?

– Згода.

– Тепер я скажу, – виступив і собі Марко. – Дениса за сметаною не посилати. Того разу, як були на Хрипках, він, доки виліз із погребя, півмакітри випив.

Рушили сонним селом. Тільки хотіли переходити ташанський міст, як у темряві загуркотіли підводи. Зустріч з ними була небажаною, тому вся ватага пришикла в рівчаку, чекаючи, доки вони проїдуть. По мосту повільно сунули плетені із лози величезні кучі, повні горшків: то їхали в Зіньків на базар опішнянські гончарі. В темряві виднілася передня коняка з коротким тулубом, чути було, як тихо подзенькує причеплене під возом пусте відро.

Запахло дьогтем і кінською спітнілою шерстю; потім на одній кучі підвелася голова в смушевій шапці і голосно крикнула назад, де чорніла, наближаючись, друга підвода:

– Іване, ти спиш?

– Сплю.

– І я сплю.

Кучі, поскрипуючи, пропливали мимо, але ще довго після того в повітрі пахло дьогтем, кінським потом і житньою половиною, якою було обмощено горшки, щоб не потовклися в дорозі.

– Пішли берегами, – зашепотів Марко. – Бо тут то з горщечниками, то з циганами христосатися будемо. Уже й так скоро розвидниться.

Спустилися з гатки один за одним, крок в крок, як зграя вовчиків-братиків. Попереду Тимко, за ним Денис із герлигою, далі зіщулений, обережний Марко, а за ними всі останні. Біля двору Прокопихи зупинилися. З берега ледве видно хатку в тополях, малесенький погрібничок.

– Ну, чого стали? – сердито зашепотів Тимко.

Денис перший поліз через тин, зачепився холошею за кілок, впав у бур'яниння. Всі попадали на землю, притаїли дух. Нарешті Денис поповзом пошелестів у темряву і довго не повертався. Потім приповз і повідомив, що на возі під повіткою спить Матвій Глек.

– А знаєте що? Давайте його викотимо разом з возом із двору, щоб не заважав, – порадив Марко.

– Оце діло!

Забули і про сметану, і про безпеку, чорними тінями обережно стали підкрадатися до повітки.

Матвій Глек був єдиний чоловік у Троянівці, який і досі жив індивідуально. Славився він впертістю і незгідливістю свого характеру. Наприклад, йому говорили:

– Сьогодні у Власівці випав дощ... Він зараз же йшов на заперечення:

– Е, ні, ні, у Власівці дощу не було! Це ти брешеш.

– Як же так не було? – доказували йому. – Я сам тільки що звідти приїхав, ще й одежа не встигла висохнути.

– Е, ні, ні. Хмара стояла зовсім не над Власівкою, а над Дейкалівкою.

Або йому говорили:

– У морі вода солона.

– Е, ні, ні, – зараз же заперечував Матвій. – Якби в морі була солона вода, то там риба не водилася б.

До цього домішувалася його страшна, просто нелюдська заздрість і бажання похвастати.

– Я, коли сплю, – все на світі чую, – не раз вихвалявся він поміж селянами. – Учора один чоловік ніс мішок із поля. Так і знай – пшениці вкрав на току. А позавчора Вихорів Тимко із Тетериною Орисею в степ під ручку ходили. Вони таки доходяться...

За все це сільська парубота була на нього давно сердита і весь час шукала приводу насолити старому. От чому всі хлопці так радо рушили на його подвір'я. Обережно підкралися до повітки, взяли за роботу. Денис упрягся в голоблі, Марко побіг відчиняти ворота, а Тимко знайшов посеред двору якийсь цурупалок, пішов заперувати хатні двері, щоб стара Прокопиха, зачувши в дворі метушню, не могла вийти з хати. У воротах Денис несподівано рвонув «соб», колесо глухо стукнуло об вушак і зачепилося за нього. Хропіння на возі затихло. Хлопці, як по команді, кинулися навдвори. Денисові уже тікати було нікуди, і він присів поміж голоблями. Пройшла хвилина, друга. На возі знову почулося хропіння. Тимко прибіг із темряви, тихо спитав, де хлопці.

– Порозбігалися...

– Повезли вдвох.

Викотили воза на вулицю, потягли по піску поміж тинами. Денис хекав, як бик у плузі, раптом кинув на землю голоблі, шугнув у темряву.

– Ти куди? – зашипів на нього Тимко.

– Хлопців шукати...

– Я тебе нашукаю! Ану йди тягни.

Денис поплював у руки, впрігся і поволік воза далі. На повороті дороги із-за верб один по одному вийшли хлопці.

– Свистуни, – лаяв їх Тимко.

Ті винувато підійшли до воза, мовчки стали допомагати везти далі. В тихій жалобі, як похоронна процесія, прослідували сонним селом, біля виїзду на полтавський шлях зупинилися, тихо стали радитися, куди везти. Тимко наполягав, щоб на міст, Марко – на колгоспний двір: хай, мовляв, уранці люди посміються, що приїхав уночі Матвій на чортах у колгосп записуватися. Гарасько придумав найкраще:

– Давайте його в степ одтарахтаримо. Дорога пішла добра.

– Може, ти здуру аж у Полтаву повезеш? – визвірився на нього Тимко.

– О, знайшов, – майже вигукнув Марко, так що на нього всі зацитькали. – Давайте його на тирло переправимо. Там мілко. Я вчора напував волів.

Тимко махнув рукою:

– Поїхали...

Тирло – невеличкий, порослий травою острівець посеред Ташані. Кубляться та чепуряться на ньому домашні гуси та качки, сідають на спочинок перелітні журавлі, в'ють гнізда лугові чайки. Весною, коли спадає вода, забродить туди пастися худоба, тирлується там, а зимою, коли жовтий очерет занесе снігом, особливо вечорами, петляють по острову лисиці, вичікуючи на поживу.

До гатки хлопці зобралися благополучно. Стали спускатися до Ташані; Дениса мотало в голоблях, як проклятого.

– Держіть, хлопці, бо напиратиме, – просив він, з трудом стримуючи воза. Враз його мотнуло вбік, і він, відчуваючи, що воза йому не стримати, вискочив з голобель. Мимо нього з гуркотом потаскало воза і погнало його прямо в Ташань. Почувся страшний плескіт води і несамотий людський крик:

– О-о, р-р-р-яту-йте-е-е!

Ніхто не рятує. Чути тільки швидкий тупіт ніг по шляху. Стиха пересвистуючись, зібралися під вербами аж біля Беевої гори. Денис, тяжкий на бігу, приплентався пізніше за всіх і порадував новиною: загубив картуз.

– Де ж ти його загубив, роззяво? – накинувся на нього Тимко.

– А хіба ж я знаю? Біг-біг – мац, а його нема.

– Іди лазь рачки, а щоб картуз найшов. Підніме хтонебудь із троянчан – відразу дізнаються, чия робота.

– Де ж я його тепер знайду, коли отак темно? – горював Денис.
– От ускочили, так ускочили! – зачухав потилицю Тимко. – Будуть пихати – кажи, нічого не знаю. Пойняв?

– Та коли б...

– І-іх, ступа довбана!..

Сумні та невеселі, розходилися хлопці по хатах. Тимко добрався додому тоді, коли за Беевою горою світліло небо. Слизькою від роси стежкою спустився в яр, зачерпнув вербовим коряком води з криниці, жадібно пив, з приємністю відчуваючи, як вода тече за сорочку і холодить груди. Потім зідрався кручею до хати, зайшов у комору і ліг на примістку. В коморі пахло борошном і сушеним липовим цвітом. Засинав, але збуджена думка не хотіла спати і малювала перед ним картини, бачені вдень: широкий степ з вилинялими на сонці бур'янами, чорні лоскуття ріллі, далеке, ледве вловиме для ока тремтіння марева на обрії. Довго перед його очима стояла Орися в тій позі, в якій він бачив її востаннє в чорних дверях, – із блідим, зляканим лицем. Потім Орися кудись пропала, і на її місці з'явилася Лукерка, манила його чорними очима і сумно посміхалася з-під пухової шалі. «А щезніть ви», – прошепотів він і вкрився рядом з головою.

V

У старого Лук'яна Хомутенка сімечка дай Боже: він з жінкою та восьмеро дітей. Зварить Федора відерний чавун борщу – за день як вітром вивіє. Найстарший син – Улас, два менших від Уласа брати уже працюють – один трактористом, другий так, на різних роботах. І ще мала сестра у артільних яслах пильнує, а останні – малеча. Те гусей пасе, те ціле літо з річки не вилазить: оглухне від води, як чобіт, батогом потягти слідує, та за роботою ніколи.

Надія сім'ї – Улас. Як не є, найстарший, йому і випадає честь допомогти батькам нагодувати хлібом насущним оту білоштанну ораву. Одначе не так сталось, як бажалось. Вдався Улас до сільського господарства зовсім непридатним. Заставлять його сіно на гарбу класти – накладе так, що тут же й розсунеться; пошлють биків поганяти – борозну скрутить, огріхів наробить; кілок у тин заб'є – обов'язково криво. Всьому виною – книжки. Якби не ота напасть, може б, і вийшов із хлопця добрий господар. А то, відколи навчився читати, з книжкою не розлучається.

Спочатку Лук'ян радів, дивлячись на нього: «Беручке хлоп'я, гляди, якимось професором буде або ще вище». Потім, як посипалися одне за одним діти і настала більша потреба в робочих руках, він все частіше став хмуритися, бачачи сина за книжкою, і, нарешті, не витримав:

– Ану кидай к лихій годині свою біблію та йди з-під корови вичистиш!

Улас глянув на батька добрими зляканими очима.

– У мене ж екзамени, тату.

– А в мене руки одвалюються од роботи, працюючи на вас, дармоїдів! – Він вирвав книжку з рук Уласа і закинув у бур'ян. Улас пішов у хлів і довго плакав у кутку за яслами, потім розшукав книжку в бур'яні і заховав за бантиною.

Увечері засунув її за пазуху і побіг у артіль до сторожів. У малесенькій накурений кімнаті читав уголос про хороброго капітана Гранта, про піратів, про море, про страшних орлів, які можуть у пазурах піднести малу дитину. Сторожі слухали його уважно, підтримували його бажання вчитися, всіляко заохочували, щоб він читав усе нові і нові їм книжки, і проявляли при цьому значний до них інтерес.

– Учись, хлопче, учись. Врем'я тепер підходить таке, що без науки – гоп та й стій.

І як батько не противився, як не перешкоджав навчанню, Улас все ж таки поступив у Зіньківську десятирічку і успішно закінчив її. Дивуючись такій впертості сина і в душі навіть схвалюючи її, Лук'ян махнув рукою:

– Дивись, як знаєш. У тебе свій розум є.

І Улас задумав поступати в Харківський університет. Лук'ян назбирав двісті карбованців грошей на дорогу, мати напекла хліба та коржиків, брат, який працював трактористом, зробив сундук і покритий його чорним лаком, так що він став схожий на гроб, прикував до нього здоровенний замчище, приробив залізну ручку, – і всією сім'єю пішли проводити Уласа в науку. На прощання батько сказав:

– Грошей висилати не буду. Людські діти якось вчаться, і ти біля них мостися. Почитай там учителів своїх і родителів не забувай.

Мати витерла хусткою очі, глянула крізь сльози на старшенького:

– Рушник хоч узяв?

– Тут він, у сундучку.

– Бережи ж там гроші та на вулицях оглядайся. Там, кажуть, тих трамваїв, що кожного дня людей ріжуть...

Погрузили на віз сундук, і пішов Улас за підводою, із сіренького костюмчика руки повилазили, холоші короткі, з-під них біленькі підштанички визирають соромливо. Дивиться мати вслід, плаче: вирросло на толоках межі коровами високе, як бур'янина, та невідомо, чи вистачить у нього сили вигребтися на житейську хвилю? Чи піднесе вона його та й полине він з нею до невідомого щастя, чи замота в житейському морі, як мотає не одного на цьому білому світі. Дивиться мати, а він озирнеться, помахав рукою і йде собі далі за возом. Ось уже покрила його пилюка, і не розбере мати – бачить вона свого сина за тієї завесою чи то тільки привиджується їй? І щемить їй серце, болить, як зранене, бо стоять он позаду ще семеро, і кожного жаль, і за кожним душа болить: як-то вони житимуть на білому світі, які дороги простеляться перед ними?

Найближча від Троянівки станція – Охтирка. Їхати треба через Грунь, рибальські ліси, мимо села Журавного, що мріє хатами у глибокій долині, далі – піски, соснові бори, Ворскла, монастир на горі, в якому розмістилася дитяча трудова колонія, а ще далі Охтирка. Віз Уласа далекий родич Хомутенків дід Терешко. На ньому сірячина, бриль і здоровенні руді чоботи. Тільки виїхали на Беєву гору, він зупинив підводу, щоб перевірити, чи нічого не забули. На возі лежав один сундук і дідова торбина з харчами. Він обмацав і те, і друге рукою і сказав, що тепер можна рушати.

– Як буде все благополучно, то до вечора й доїдемо, – і він показав пужалном на сонце.

Бачачи, що Улас сидить засмучений, і щоб розважити хлопця, дід став розповідати, як його виряджали на «дійствительну» службу.

– Як понапивалися, так зігнули урядникові шаблю і картуза к лихій годині закинули. А що нам? Ми – новобранці. Привезли нас у Полтаву, а там народу, як ото в Покрову на ярмарку: шилом нікуди ткнути. Новобранці теж товпляться, аж лоби мокрі, бо такий слух пішов межі народом, що приїде сам губернатор нас до війська виряджати та ще буде й дарунки роздавать. Ну, кожен, звичайно, хоче той дарунок одержати, через те й пхається. Дивимось: виходить із прольотки – на мундирі хрести, вуса накручені, скинув картуз, а на голові лисина. У вчених людей завжди буває лисина. Ось ти вивчишся, і в тебе буде, позаяк голові ж робота велика. Та-ак. Вийшов, значить, скинув картуз та як закричить: «За веру, царя і отечество! Ур-ра-а-а!» Ми й собі як закричимо «ура», аж наче нас підіймає вгору від того крику. А один голос такий, що над усіма реве, всіх глушить. Я й кажу своєму сусідові: «Недаром той чоловік губернатором служить. Чуєш, який у нього голос? Усіх перекриває». А сусід як зареготить та й каже: «Дурний ти, Терешку. Хіба ж то губернатор? То паровоз кричить». Потім губернатор ще щось говорив, але здалеку не чути, видно тільки, що губами ворухить, а слів не чути. Як тільки він закінчив говорити, виступила із-за нього баришня, молода, вся в браслетах, в шубі, і почала нам хрестики роздавати. Тут і сотворилося таке, що я вже рад був і втекти, так нікуди – задні на передніх пхають, усе змішалось, губернаторшу звалили, прибігла кінна поліція і давай нас

розганяти та канчуками по спинах чистить. Добрих хрестиків нарздавали. У мене з тиждень спина свербіла...

Улас слухав розповідь діда, але думками був дома, там, за Беєвою горою, що, синіючи на обрії, поволі вгрузала в землю. Проїхавши половину дороги, він, як це трапляється з плавцем, що бачить уже другий берег і чимшвидше хоче добратися до нього, з хвилюванням поглядав на охтирські ліси, що синіли на обрії, намагався відгадати, що приховано за ними, де, в яких широких степах лежить загадкове місто Харків, як воно його зустріне – ласкою чи холодом, що готує воно для нього – радість чи тяжкий сум.

Як селяк, що виріс у глушині, Улас відчував розгубленість перед великим містом і зовсім не знав, як себе поводити в ньому і як себе тримати. У селі для нього все було зрозумілим і простим, тут він знав кожного і кожний знав його, і коли він ішов селом у простеньких штанцях і не зовсім чистій сорочечці, то на це ніхто не звертав уваги, бо всі знали, що він іде з роботи. Але як зустрінуть його в місті, як дивитимуться на нього? Це було невідомо, і ця невідомість найбільше лякала Уласа і пригнічувала його. Якби він знав, як себе поводити, як відповідати людям, коли його про щось запитуватимуть, в яких випадках усміхатися, а в яких зберігати серйозний вигляд, коли і як переходити вулицю, щоб його не зарізав трамвай (вулиця йому уявлялася пеклом, у якому все змішано: коні, люди, машини, трамваї, – все це біжить невідомо куди й чого, а міліціонери на носилках носять зарізаних), коли б він знав, як розпізнати жулика і чесну людину – він би не так боявся. Але все це йому треба було якось знати, і він вирішив, що, починаючи з Охтирки, стане приглядатися до людей і намагатися міцно запам'ятати – про що вони говорять між собою, як вони сидять, як ходять, як сплять. Коли ж трапиться добрий чоловік, то можна буде розпитати в нього, як вберегтися від вуркаганів, бо Улас чув, що вони великі майстри вирізувати гроші разом із кишенею, і тому ще вдома заховав гроші так, що, як йому здавалося, ніхто з сторонніх зроду-віку не міг би здогадатися, куди він їх дів. Сто карбованців зашила йому мати в підкладку піджака, причому зашила сировою ниткою, так що, як сказав дід Терешко: «Не должно б, а там хто його знає», та сто карбованців він поклав у бокову кишеню піджака і пристебнув їх шпилькою. Вуркагани уявлялися Уласові молодими хлопцями в рябих кепках і з золотими зубами.

Друге, що лякало його і непокоїло, – це вступні екзамени. Хоч він всеньке літо сидів над книжками, писав диктанти, розв'язував задачі, читав літературу, конспектував, робив виписки, складав хронологічні таблиці по історії, студіював артікли, креслив схеми розщеплення органічних речовин, – він все ж таки ловив себе на тому, що такий-от розділ знає гірше, ніж інший. Він насідав на той розділ, вчив його до туману в голові і тількино покінчував із ним, як натрапляв на просте слово «галогени», і це слово кидало його в жар, бо він не знав, що воно означає.

Улас гарячково рився в підручнику, шукаючи ті місця, де описується значення цього терміна, і раптом сам пригадував, що це таке. Не розуміючи того, що це втома і що ця втома ослабила пам'ять, він нарікав на себе, обзивав себе тупицею, нездарою, приходив до такого висновку, що з такими знаннями, як у нього, нічого й потикатися в університет. Тоді він закидав книжки, брав у руки вила і обіцяв сам собі, що краще буде крутити бикам хвосту, чим поїде на велелюдне позорисько, тобто поступати в університет. Але проходила година, дві, і він знову сідав за книжки, бо молодий гарячий мозок прагнув знань, і це прагнення стало його другою натурою, проти якої він уже нічого не міг зробити. Часто він відкладав книжку і мріяв про те, як він буде складати екзамени, як увійде в залу, де сидять учені мужі, скине картуза з голови і почне викладати все, що він знає, як вони слухатимуть його, обов'язку ради, і коли він уявляв це, його охоплював панічний страх, що згодом перейшов у тупий біль, який мучив його тіло й дух, і Улас, щоб припинити свої страждання, зусиллям волі проганяв цей страх.

«Що ж, – міркував він, – не здам, то приїду додому. За це мене ніхто не повісить».

Надвечір приїхали в Охтирку. Терешко розпріг у невеличкому скверіку коня, щоб підгодувати його з дороги, а Улас пішов на станцію купувати квиток. Пробираючись до каси, він міцно тримався рукою за кишеню, в якій були гроші. Підійшов поїзд. На пероні заметушилися пасажири. Обливаючись потом, Улас забрався до вагона і, поставивши сундук на проході, кричав через голови пасажирів дідові Терешкові, щоб мати не клопоталися і що харчів йому вистачить. Дід за гармидером не міг нічого розчути, він думав, що Улас каже, що завжди говорить при прощанні, тобто, щоб він передав поклони домашнім, і дід кричав у вікно вагона, що передасть, і махав поруділим брилем. Пасажири штовхалися і з криком, обуренням вимагали від Уласа, щоб він звільнив прохід; Улас пройшов до вагона і став біля вікна, але важкого сундука з рук не випускав, бо йому здавалося, що, тільки він попустить ручку, його зараз же вкрадуть. Поїзд дав свисток, вагон рушив, і мимо вікна проплив Терешко у брилі, сірочині, з вишневим пужалном за халявою.

До Харкова підїжджали вночі. Улас, присівши на сундуці, з острахом вглядався у море вогнів, що мерехтіли на горизонті. Поїзд ішов швидко, і з Уласа, коли він визирав у вікно, зірвало картуз. Улас закричав: «Зупиніть!», у вагоні засміялися, і хлопець забився в куточок, раз по раз мацаючи себе за голову і ніяк не вірячи, що на ній уже немає картуза. Йому здавалося, що це недарма, і він не відривав руки від кишені, в якій були пристебнуті шпилькою гроші. Проте все обійшлося добре. Він приїхав благополучно, розшукав університет і заходився добиватися у двері. Стукав обережно, але настирливо й довго, їх відкрив заспаний і сердитий сторож.

– Чого тобі? – запитав він, відхиливши двері. Улас мовчки поліз із сундуком на нього.

– Та ти хто? – злякався вже сторож.

– Пустіть, дядьку, переночувати.

– Тут не постійний двір, а університет.

– Що ж мені, на вулиці пропадати?

– Іди в Дім колгоспника, Павловська площа, шість. Улас потяг сундук на Павловську площу. Ідучи, тримався освітлених місць і холов душею, коли до нього наближалася ряба кепка.

В Будинку колгоспника молоденьке дівчатко з наквацьованими губами визирнуло у віконце і сказало, що «местов нету». Улас поставив сундук у куток і сів на нього. «Не виженуть же», – подумав він. В цей час молодий хлопець, що сидів на диванчику, підійшов до вікна і сказав баришні:

– Ти, дівачо, ось що: або випишуй цьому хлопцеві квитанцію, або я зараз розвалю тобі будку. Бачиш – хлопець із села, може, перший раз у місті, куди він піде серед ночі?

– Не кричіть, бо я викличу міліціонера, – обурилася дівчина.

– Давай місце, бо я тобі глаз вийму! – гаркнув тоді хлопець.

Баришня виписала квитанцію, кинула на столик.

– Подумаєш, розкричався. Ми не таких бачили, – прошипіла вона і закрила віконце.

Улас забрав квитанцію, здав паспорт і разом із своїм заступником, якого він не боявся (той був у чорній кепці), подерся на другий поверх. Микола, як звали нового знайомого, виявилася, теж вступає в університет, тільки не на літературний, а на біологічний факультет. Він розказував про себе, що раніше працював по «карманной выгрузке», виховувався в дитячому будинку, тепер «ненавиджу сявок і, як трапиться, даю їм по шії». Улас перелякався в смерть і так стискував ручку сундучка, що аж рука німіла. Бачачи його переляк, Коля сказав:

– Не тушуйся. Грошей твоїх я в тебе не візьму, хоч і знаю, де вони заховані: вони зашиті у підкладку піджака і ліву кишеню. А от коли маєш щось перекусити та поділишся зі мною, не відмовлюся і буду дуже вдячний.

Влаштувавшись на ночівлю, вони відкрили сундук, розломали навіпіл смажену курку і стали їсти її з великим апетитом. У лівому кутку кімнати рипнули пружини, і сонний голос сказав:

– Перестаньте тріщати кістками. У мене неврастенія.

– Зверніться до лікаря психіатра. Ми тут ні при чому, – порадив Микола.

Потім загасили світло і полягали спати. Улас засунув штани під подушку, а піджак повісив біля себе на стільці. Ботинки і сундучок він поставив під ліжко з таким розрахунком, щоб в разі потреби їх можна було б помацати рукою.

– Слухай, а як ти взяв, де в мене гроші? – запитав він у Миколи.

– У мене, кориш, практика. Дуже ти часто хапався руками за ті місця, де в тебе заховані гроші. Ти, може, цього й не помічав, а той, хто за таким слідкує, все помічає.

Улас зацікавився і довго не міг заснути. Прислухався, чи ніхто не крадеться до нього по гроші. Але дорога і втома взяли своє, і він заснув. Прокинувся переляканий і зараз же руку під подушку, під ліжко – все на місці.

Увійшов Микола, зодягнений і вмитий.

– Ну, збирайся. Підемо влаштовуватися в гуртожиток. Хлопці поселилися на Толкачівці в красивих червоних корпусах. Перший екзамен – диктант з української мови – Улас склав успішно, і це підбадьорило його, але не заспокоїло: як і раніше, він ще не був упевнений у собі і посилено готувався до наступних екзаменів. Його друзів-студенти бродили по парках, скверах, їздили на футбольні матчі, в театри, в цирк, гамірливими чередками бродили по Сумській, а він сидів цілий день, як Микита-чорнокнижник, а вночі спав як убитий, не чуючи ні веселого сміху, ні тихого шепоту закоханих на Журавлівських кручах, ні мелодійного побринькування гітари в теплі серпневі ночі.

Екзамен з російської мови прийшов тримати з якимось душевним неспокоєм. Адже живої російської мови, причому літературної, він ніколи не чув, хіба що тільки на уроках, і тому, коли надійшла його черга відповідати і гладенько причесана жінка з вродливим приємним обличчям попросила його до дошки, він зблід і довго не міг сказати першого слова. Жінка бачила його хвилювання і опускала очі, щоб не дивитися на нього і не бентежити його, але він все мовчав. Тоді вона усміхнулася, вважаючи, що своєю усмішкою підбадьорить його, але з цього нічого не вийшло, бо цю усмішку Улас сприйняв інакше. Він подумав, що викладач насміхається з нього. Почуття це викликало в ньому ще більше зніяковіння, і він кришив пальцями крейду, не помічаючи того, що вона сиплеться йому на ботинки, і все не починав відповідати. Але потім він став заспокоюватися. Говорив тихо і несміливо, і лице його було таким мокрим від поту і таким у вищій мірі напруженим, що викладач без жалю не могла дивитися на нього, а сиділа, одвернувшись, і щось писала в своєму зошиті. Іменник «овцы» в множині родового відмінка він провідміняв «овцев», плував суфікси і, розгубившись вкрай, дієслово «пренебрегать» вимовив «пренебрігати». Викладач скривилася, але не поправила, щоб не збити його, і непомітно слідкувала за ним. «Ах, чому в нього так тремтять пальці на руках? – непокоїлася вона. – Такі робочі, сильні і так тремтять?» Вона поклала на стіл свою білу красиву руку, глянула на неї і відчула, що їй чомусь робиться ніяково, що вона в чомусь винна, й почервоніла.

Улас відповів і сів за стіл, витираючи рукавом піт із чола, так, ніби тільки що прийшов від плуга. Вона взяла залікову картку, раз і вдруге провела по ній долонею, потім умочила ручку в чорнило і посиділа одну-дві секунди в якійсь нерішучості. Потім поставила оцінку і розмашисто розписалася. Після цього вона сказала Уласові, що він може бути вільним, і попросила його, щоб він почекав у коридорі, доки вона прийме екзамени, оскільки їй необхідно з ним поговорити. Улас кивнув головою і, ще блідий від хвилювання, незграбний в рухах, погупотів важкими ботинками в коридор. Через годину вона викликала його і, намагаючись надати своєму голосу лагідності, сказала:

– Я поставила вам «погано». Але ви... Я буду говорити про вас у ректораті.

Сказавши це, вона захвилювалася і глянула на хлопця. Лице його було кам'яним, і на ньому не було ні здивування, ні жалю, лише пальці його продовжували легко тремтіти і над бровами виступив піт.

– Ви не втрачайте надії. Я буду говорити про вас.

Улас переступив з ноги на ногу, одвернувся до вікна і сказав тихо:

– Звісно.

І, опустивши голову, пішов до дверей.

Цього вечора вперше за весь час перебування в Харкові він не взявся за книжку. Сидів на Журавлівських кручах, втопивши очі в море вогнів, що мерехтіли в долині, і думав про село, про хлопців, що були десь там, далеко від нього, за тією темрявою, і навіть не догадувалися про те, яке нещастя спіткало його, і не могли сказати йому ні слова втіхи, ні слова поради. На кручі, де він сидів, блукали студентські пари, і на тлі заграви він виразно бачив їх чорні постаті. Вони були щасливі, їм не було ніякого діла до того, що ось тут, поряд з ними, так мучиться і страждає Улас. Дивлячись на нічну заграву, на ті постаті, Улас відчував, що в його душі назріває великий злам.

«Чого я буду їхати в село? – питав він себе. – На сміх людям та на горе батькам? Не поїду! Піду працювати на завод і житиму, як і всі люди». Він став шукати в пам'яті прізвища односельчан, що працювали і жили десь тут у Харкові, щоб звернутися до них за допомогою та порадою, пригадав кілька з них і вирішив найближчим часом розшукати своїх земляків.

Останній екзамен він складав вісімнадцятого серпня і складав його без охоти і того душевного напруження, яке завжди передувало тим екзаменам, що їх він тримав раніше. Відповівши на всі запитання, він вийшов на подвір'я університету і сів на лавці між каштанами. Мимо нього ходили студенти, очікуючи появи списків на дошці об'яв, щоб дізнатися, хто зарахований, а хто ні. Але він уже не ждав нічого і сидів на лавці лише тому, що йому нікуди було йти, і тому, що серед людей йому було легше переносити горе, яке спіткало його. Всю молодь, яка вирувала навколо Уласа, можна було, на його думку, розділити на три групи: перша група – юнаки і дівчата, що належали до робітничих сімей. Вони були зодягнені чистенько і просто: дівчатка ходили в спідничках з блузочками, в босоніжках і косиночках, хлопці – в широченних, добре відпрасованих штанах, підперезаних ремінними поясами з пряжками в формі серця або кинджала, тапочках-спортсменках і майках. Вони трималися з ним невимушено, з грубуватою простотою. По їхньому відношенню безпомилково можна було визначити, що вони давно знають одне одного і здружилися. Друга група – селяки, одягнені скромніше і розмаїто: хлопці дехто в костюмчиках, а дехто просто в штаненятах та сорочині, що, не дивлячись на страшну спеку, застібнута на всі гудзики. Вони тримаються один від другого осторонь, між собою не розмовляють. Дівчатка в білих хусточках жмуться по куточках, соромливо притискуючи до грудей книжки, як молоді черниці молитовнички. Третя група – горді невдахи, що поступають до вузу не в перший раз і не в одному тільки Харкові. Ці ходять спокійно, навіть величаво, на обличчях тверде переконання, що без них наука загине за двадцять чотири години. Дівчатка стрижені і в завивках, спідничини вузенькі, до колін, з розпіркою ззаду, очі дивляться на світ так: «Я знаю Гріга і лічно знакома з Утьосовим». Хлопці човгають черевиками по доріжках, на обличчях есенінщина, а в рухах нездоланні лінощі. Улас особливо приглядався до третьої групи, і чим більше він приглядався, тим ясніше бачив їхню глупоту і ненавидів їх серцем трудящого чоловіка, ненавидів за те, що в них білі, тендітні руки, які не торкалися ні коси, ні молотка, ні плуга, і погляд його був злий і пекучий. Одна красуня, зустрівши той погляд, бридливо здвигнула плечима і щось зашептала на вухо своїй подрузі. Та озирнулася, зустрілася із очима Уласа і заливчасто засміялася. Потім мимо Уласа пройшло два хлопці з їхнього гурточка, і Улас чув, як один сказав:

– Заберемо документи і махнемо в Одесу. Там у мене є дядя.

«У нього дядя, а в мене хто?» – запитав себе Улас і з презирством провів їх очима.

В цей час студенти заметушилися і стали бігти до дошки об'яв. Якийсь лисий чоловік, очевидно, із секретаріату, клеїв на дошці списки студентів, зачислених до університету, і тих, які повинні були забрати документи. Улас теж побіг до дошки і став позаду всіх, жадібно про-

глядаючи очима списки з літерою «Х». В списку зарахованих до університету його не було, не знайшов він себе і в списку, де були ті, що мусили забрати документи. «От і все», – сказав він сам собі, відчувши, що всі страхи і всі хвилювання відходять назад. Йому раптом зробилося легко і навіть весело. «Додому! Додому! – співало все в ньому. – Уже досі закінчилися жнива і йде молотьба. Дід Терешко сторожують кавуни. Хлопці б'ються скибками і п'ють солодкий сік. Додому, додому!» Він забувся, як недавно присягався собі не їхати додому, він забув про свої мрії на урвищах Толкачівки і летів душею до рідних берегів. «Зараз візьму сундук – і на вокзал. На гроші, що залишилися, куплю квиток, на решту – подарунки. Марисі – кісничків, а батькові пачку цигарок, хай і вони покурять городських». Він вискочив на вулицю і побіг до трамвайної зупинки, обминаючи прохожих. Раптом він почув, що хтось вигукує його прізвище. Він озирнувся і побачив Миколу, який біг за ним і махав тубетейкою.

– Ти куди? – запитав він, наздогнавши Уласа.

– Провалився. Додому їду.

– Ти що, здурів? Ще не все втрачено. Ану ходім.

І він потяг Уласа до головного корпусу університету, на ходу розказуючи, що його викликають на розмову до ректорату, і докоряв йому, як це він не помітив і навіть не дивився на той списочок, в якому значилося і його прізвище серед тих, що викликалися на розмову з ректором.

– Обіцяй, що вчитимешся на «відмінно», і проси, – повчав на ходу Коля. – А більше всього нажимай на те, що ти з колгоспної сім'ї. Чуєш? Ну, вечером зустрінемося, бо я зараз біжу на стадіон, що й належить новоспеченому студентові.

Він помахав Уласові тубетейкою і зник між людьми, а Улас із почуттям подиву, навіть незадоволення, що йому перебили поїздку додому, пішов до головного корпусу.

У приймальній ректора, куди він зайшов, було повно людей. Біля вікна стояли два суб'єкти, що збиралися їхати в Одесу, на диванчику сиділа стрижена дівчиця із золотим годинничком на руці і червоними від сліз очима. Біля неї гніздилася розкішна, пудів на шість, матінка. Вона заспокоює гладила доцю по плечах і на всіх присутніх поглядала презирливо й похмуро, бо вони не розуміли, що за талант її донька. Обличчя матінки говорило: «Ляжу трупом, але доньку влаштую». Іноді матінка, видно, із самозаспокоєння зверталася до когонебудь із присутніх і говорила, що в неї є знайомий Іван Іванович, і що вона йому зараз подзвонить, і тоді діло піде зовсім по-іншому.

– Я свого не попусти, – сердито трусила вона сергами. Метушливий громадянин ходив від гурточка до гурточка і повідомляв останні новини:

– Кажуть, у юридичному недобір? Може, забрати документи і поїхати туди, доки не пізно? Ах, якби я знав, що скажуть моєму Ізі, я б уже туди зїздив!

Йому ніхто не відповідав і не зав'язував з ним розмови, бо кожен був заклопотаний своїм горем. Широкоплечий військовий, що стояв теж біля вікна, порипував новісінькими чобітьми і кидав на маленьку худесеньку дружину сердиті погляди, говорив басом:

– Це ти викохала такого йолопа!

Той, про кого так говорили, стояв, обіпершись об лутку, і в сардонічній усмішці кривив губи.

Із-за товстих, оббитих клейончатою шкірою дверей, де засідала приймальна комісія, не долітало жодного звуку, і можна було подумати, що там нікого немає, якби не та обставина, що через десять-п'ятнадцять хвилин двері відкривалися і звідти або вискакували в слезах, або виходили з тихою щасливою посмішкою. Метушливий громадянин кожного разу, як тільки відкривалися двері, стрімголов вибігав із свого куточка, щоб хоч на мить зазирнути в кабінет і поглянути, в якому стані його Ізя, який уже зайшов туди давно і все ніяк не виходить назад. Але зазирнути йому не вдавалося, бо кожного разу двері закривалися перед самісіньким його носом, і він, поправляючи окуляри, знову йшов у свій куток, нашіптуючи щось про себе і нер-

вово потираючи свої маленькі, сухі, покриті ластів'ячим ряботинням ручки. Нарешті двері випустили чорного кучерявого хлопця, який вийшов, примружив короткозорі очі і знишпорив ними по залу, когось розшукуючи.

– Ізя! – закричало схвильовано з кутка, і ввічливий, тихенький громадянин потяг хлопця до столика, що стояв у куточку. Розмови їхньої ніхто не чув, бо вони говорили пошепки. Потім вони швидко зібралися і, коли виходили, то обидва усміхалися, і всі виразно чули, як старший із них сказав:

– Треба Софі дати телеграму.

Улас дивиться на все це байдужими очима і бажав тільки одного, щоб його швидше пропустили і щоб він сьогодні встиг на вечірній поїзд. На дверях знову появилася гарненька секретарка і тихим, іменно секретарським голосом, в якому звучали догідливість і покора, що, мабуть, були результатом її ретельної служби і постійного визнання сили і впливовості свого начальника, назвала прізвище:

– Хомутенко.

– Я, – злякано і ніби спросоння відгукнувся Улас. Секретарка окинула його швидким поглядом і заглянула в список. Щось їй здалося, мабуть, підозрілим в цьому простому, вбого зодягнутому хлопцеві. Вона знову поглянула на Уласа, в список і знову запитала, але вже не тихим, догідливим голосом, яким вона говорила з ректором і членами приймальної комісії, а сухим і офіціальним, яким вона розмовляла з студентами:

– Ви Хомутенко Улас Лук'янович?

– Ну, я.

– Заходьте.

І вона, закинувши голову назад, вихитуючись на високих каблуках, пішла вперед, а Улас за нею. Як тільки він увійшов у величезний кабінет із великими світлими вікнами і до блиску натертою підлогою, його охопила така несміливість і страх перед цією розкішшю, що він став біля дверей і не наважувався ступити кроку.

– Підійдіть ближче, – наказав йому чийсь голос із глибини кабінету.

Він пішов уперед, високо підіймаючи ноги, посковзнувся на слизькій підлозі і, бліднучи, простяг уперед руку, схопився за стілець і сів на нього. Лише освоївшись трохи, побачив людей, що сиділи в глибині кабінету за столом. Доки вони займалися своїм ділом, тихо перемовляючись поміж собою, Улас став приглядатися до них. Але обличчя їхні були такі спокійні і непроникливі, що по них нічого не можна було визначити.

Між тим люди ці – ректор університету, мужчина літ п'ятдесяти, з голеною головою і круглим добродушним обличчям; благообразний дідок в окулярах; член комісії, похмурий чоловік, з мішками під очима; зовсім молодий красивий доцент, з густими бровами і в білому випрасуваному костюмі; сива незграбна жінка – знаменитий мовознавець, – всі ці люди здавалися спокійними тільки на перший погляд і лише тому, що вміли себе тримати. Насправді ж стосунки між ними були дуже складними і суперечливими. Похмурий член комісії з мішками під очима люто ненавидів благообразного дідка в окулярах за те, що той недавно виступив із статтею в одному науковому журналі і розбив його теорію про походження скіфів. Знаменитий мовознавець не могла терпіти молодого красивого доцента. Ректор же поважав доцента, пророчив йому велике майбутнє. Особистий настрій всіх членів комісії теж був найрізноманітніший, бо всі вони були людьми і мали свої слабості. Ректор перебував у хорошому настрої, бо ще годину назад одержав дуже втішного листа від свого сина, який служив командиром і обіцяв приїхати на літо в гості разом з своєю сім'єю. Він тепер думав про те, як він найме дачу біля Дінця і літніми ранками буде вудити рибку, і при цих думках настроїв його все кращав.

Благообразний дідок був взагалі веселим і балакучим від народження, і не дивно, що й тепер він совався на стільці, сипав дотепами, жартами, посміювався, і йому, мабуть, було все рівно, скільки часу він ще просидить в цьому кабінеті. І чим частіше дідок сипав доте-

пами і веселився, тим більше супився похмурий член комісії, бо він вважав, що дідок веселиться і радіє через те, що святкує розгром його теорії про походження скіфів. Знаменитий мовознавець бачила, як красивий доцент вкладає у розглянуті комісією студентські справи любовні записки і передає гарненькій секретарці. Мовознавець ловила не один раз їх змовницькі погляди, вважала це непристойним і в душі страшенно обурювалася, але мовчала, тому що одержала пансіонне виховання і вважала за непристойне відверто висловлювати своє обурення.

Коли на розгляд комісії було запропоновано справу Хомутенка, ніхто не наважувався заговорити першим. Нарешті знаменитий мовознавець сказала:

– Я вважаю за недоцільне приймати на філологічний факультет людину, яка не має жодного уявлення про філологію...

– Однак, – зараз же встряв у розмову красивий доцент, розгортаючи справу вступника і знаходячи там любовну записку від секретарки, – ви робите поспішний висновок. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі з української мови. Остання, як мені здається, теж належить до царства філології, – усміхнувся він.

Знаменитий мовознавець прийняла ці слова доцента як насмішку над нею і, розкривши рота, хотіла вступити в словесний бій, але ректор, бачачи це і розуміючи, що вже зав'язується сварка, перебив її, сказавши:

– Товариші, давайте розглядати питання об'єктивно.

– Цілком погоджуюся, – зараз же підхопив доцент. – Я вважаю, що Іван Павлович не заперечуватиме (ввічливий кивок у бік ректора), якщо ми надамо можливість Хомутенкові перездати російську мову. Хлопець він здібний, це видно по оцінках з інших предметів, і буде жаль, якщо ми його не приймемо. Крім того, треба взяти до уваги, що він виходець із колгоспної сім'ї. А до того ж, підготовка в сільських школах дещо слабша, ніж у міських, і коли взяти до уваги точку зору Ірини Леопольдівни, то багато сільських десятикласників залишаться поза вузами.

– Так, так. Теорія Ірини Леопольдівни не витримує, м-м-м, критики. Я, м-м, не погоджуюся з нею, – висловився дідок, пощипуючи себе за сиву борідку.

Зачувши слово «теорія», похмурий член комісії витяг шнур, як стройовий кінць на звук труби, і зараз же пішов у наступ.

– Щоб критикувати чийось теорію, треба мати якісь докази, а ви їх не маєте!

Бачачи, що два старих півні вже зчепилися, ректор постукав олівцем об графин, закликаючи їх до порядку, і задумався. Всі теж мовчали і чекали його слова. Потім ректор сказав щось, і члени комісії заговорили всі разом, але розмова їхня відбувалася впівголоса, і Улас нічого не міг розібрати.

Ректор, поговоривши із членами приймальної комісії, відкинувся на спинку стільця і якусь хвилю дивився на Уласа уважним вивчаючим поглядом.

Обличчя хлопця було відвертим і простим, воно зробило на ректора хороше враження, і він за цю коротку хвилю вирішив справу і щось тихо сказав секретарці. Секретарка підійшла до Уласа і подала йому папірець, потім відступила так, щоб приймальної комісії було видно вступника, а їй – доцента, і поштиво стала біля столика, спершись на нього правою рукою, вигнувшись тонким станом і підігнувши під себе правий каблучок.

– Товаришу Хомутенко, – оголосив ректор, – рішенням приймальної комісії вам дозволено перездати російську мову. Якщо вам це вдасться, ви будете зараховані на історичний факультет. Згодні?

Улас кивнув головою і тихо сказав:

– Згоден.

Секретарка вирядила його за двері і викликала слідуючого.

Улас прездав російську мову і був зарахований на історичний факультет. Провчився два курси, а на третьому змушений був припинити навчання: на зимовій сесії він не набрав потрібної кількості балів, і з нього було знято стипендію.

Нікому нічого не сказавши, Улас поїхав додому. Уже дома він одержав кілька листів від товаришів. Вони докоряли йому, говорили, що йому не до лиця губитися перед труднощами і що якщо в нього ще залишилося хоч трохи мужності в серці, то він мусить негайно повернутися в університет і продовжувати навчання. Улас на листи не відповів. Друзі, заклопотані студентськими буднями, згодом перестали турбувати його.

Так він і жив у рідному селі, нікому ні слова не говорячи про справжню причину свого приїзду. Коли ж його допікали запитаннями, він відповідав, що приїхав у село поправити своє здоров'я, що в нього головні болі і що в зв'язку з цим лікарі надали йому відпустку на невизначений час.

Мати бачила, що з сином щось коїться незвичайне, і допитувалася, чи не вкрав він чого, крий боже, бо в городах і таке буває, чи не оженився?

Улас заспокоював, що нічого подібного не сталося, а сам робився ще мовчазнішим і замкнутішим. В селі майже не появлявся, бо йому соромно було дивитися людям у вічі, і цілими днями порався вдома по господарству. У вільний час читав книжки або бродив по лугах, задуманий і похмурий.

VI

На дверях кабінету голови сільради висить табличка, на якій написано: «По лічних ділам прийом по середах від 12 до 2». Сьогодні був четвер, і Гнат, відмикаючи двері, перевернув табличку другим боком: «По службним ділам від 8 годин ранку до 6 годин вечора». Коли Гнат відкрив двері, в лице йому вдарило застоєм повітрям, але він зник до нього і не звертав уваги і навіть не відкрив вікна, щоб провітрити свій кабінет, а зняв картуз, поклав біля себе на столі і став чекати відвідувачів. Зодягнений Гнат був у кітель і в галіфе, і це було його офіціальним костюмом, в якому він приймав відвідувачів, виступав на зборах і їздив верхи на жеребці. І навіть сторонні люди, глянувши на його костюм, пізнавали в ньому сільське керівництво.

Стіл, за яким сидів Гнат, був реквізований у попа. Зелене сукно із нього поздирали, і Гнат наказав сільрадівському конюхові Кузьмі його спалити, але Кузьма не спалив, а забрав клапті додому і пошив собі картуз. Гнат не міг стерпіти, щоб сільрадівський робітник носив на голові попівщину, і коли їхали через міст, зірвав картуз із голови Кузьми і зі словами: «Релігія – опіум народу!» – кинув його у Ташань. Кузьма почував пужалном потилицю, сумними очима подивився, як відносить вода картуз, плюнув через перила і поїхав далі.

Крім стола, в кабінеті було кілька стільців, шафа з паперами, пуста етажерка, на якій стояв глиняний глечик з водою. На стіні висів портрет Чапаєва на коні і в бурці з оголеною шаблею. Дядькам, які не хотіли здавати молока або м'яса, Гнат, показуючи на картину, говорив:

– За вас воювали. А ви тепер хочете радянську владу підривать?

Склавши руки, Гнат сидів так довго тому, що ждав приходу секретаря, який повинен був доповісти йому про стан сільрадівських справ і про те, що нового, які папери одержано з району, які телефонограми прийнято, що «до виконання», що можна відкласти на якийсь час. Секретар сидів через стіну, і щоб його покликати, досить було постукати кулаком у стіну або просто зайти в його кімнатку, але Гнат цього зробити не міг, бо це не входило в його обов'язки. До того ж секретар часто говорив Гнатові: «Я ваші кроки, товаришу голова, ще на ташанському мосту чую». Ось чому так настирливо чекав Гнат приходу секретаря і вже навіть почав гніватись, що той не приходить, як раптом пригадав, що секретаря викликано в район на якесь засідання, отже, в сільраді вони залишились вдвох із кучером Кузьмою, що сидить під конюшнею і латає хомут.

Гнат відкрив вікно і запитав у Кузьми, куди пішов виконавець.

– Коли б не додому снідати, – поволеньки відповів Кузьма.

– Ти довго будеш ширяти швайкою?

– А що таке?

– Сідлай жеребця. Мені їхати треба.

– Як же я його засідлаю, як він пасеться аж за Радьківщиною? Це ж п'ять верстов. Доки приведу – обід буде.

– А хто тобі давав розпорядження там пасти?

– От тобі й раз!.. Хіба ж ви забули, як ми їхали степом і ви казали, що там сільрадівська толока і щоб я тамечки пас.

Кузьма волоче в конюшню недолатаний хомут, розшукує вуздечку і поволеньки пускається в дорогу. Через дві години із-за бугра появляється він на жеребці, їде тюпки, як верблюдом по Сахарі.

– Швидше! – кричить йому Гнат.

– Куди швидше? Він такий сатана, що ще скине.

Поволі, як би сонний, прив'язує Дуная до конов'язі, накидає йому на спину сідло. Незабаром повз вікна пропливає лискучий від поту рудий круп жеребця. Гнат уже стоїть на ганку і жде, доки йому підведуть коня.

– Пльотку, – простягає він до Кузьми руку.

– І навіщо вона вам здалася? – мнеться Кузьма. – Дунай і так слухняний.

– Не твоє діло.

Гнат чіпляє на руку нагая, жеребець скошує очі, неспокійно перебирає ногами, шкіра на ньому ворухиться. Гнат натягає повіддя, лице його стає червоним, як випечена цегла, жеребець поволі осідає на задні ноги, робить стрибок і стелється в наметі, збиваючи копитами хмару курави. Кузьма довго дивиться вслід голові і знову сідає під конюшнею латати хомут.

Кожного ранку Гнат об'їжджає село, щоб встановити, чи всі вийшли на роботу, чи немає ніяких порушень, якот крадіжка колгоспного майна, порубка дерев на шляху, ночівля проїжджих та перехожих без його дозволу і т. д. Цього разу, ідучи селом, він ще здалеку помітив запряжену волами гарбу, що зі скрипом рухалася йому назустріч. На гарбі лежали Опанас Бовдюг, Гарасько Сич, Охрім Горобець, Сергій Золотаренко і Андрій Блатулін – Латочка. Біля гарби танцюючою ходою ішов молодий парубок Северин Джмелик – «двогубий», прозваний так за те, що колись парубки «на чужій» розсікли йому навпіл губу. Губа зрослася, але тонюсінкий, як ниточка, рівчачок все рівно розділяв її на дві половини. На Джмеликові сорочка наростіб, білі гудзики виграють у два ряди, як клавіші на гармошці, очі голубі, як ясне небонько, в них так і кипить відчайдушність.

– Куди їдете? – запитує Гнат, заступаючи жеребцем дорогу.

– У Крим по сіль, – веселіє очима Джмелик.

– Говори толком.

– Хіба не бачиш куди? Орати, – говорить Бовдюг і спльовує через полудрабок.

– Чому так пізно? Закон знаєте: весняної пори в полі до схід сонця!

– Орали за Пісочковим, там кінчили, тепер переїжджаємо на Радьківщину.

– Дивіться...

– А то що буде? – виграє очима Северин.

– Можемо за ледарство з колгоспу викинути.

Северин глузливо усміхається, цьвохає биків батогом, гарба із скрипом рушає далі.

– Викидай, блат, та тільки на м'яке, щоб не розбитися, – кричить услід Гнатові Латочка, у якого замість «брат» виходить «блат», бо він не вимовляє букви «р».

Але Гнат не розчув останніх слів і поїхав далі. У нього було ще два пункти, які він мав провітрити: медпункт і школа.

Спочатку він заїхав на медпункт. Старенький фельдшер у білому халаті з рудими плямами на полах стояв на задньому ганку і годував курей. Забачивши Гната, він крикнув до когось у хату:

– Так на що ви скаржитесь?

– Ріже мене і пече попід боками, – обізвався із хати жіночий старечий голос. – Так мене мучить, голубчику, що хоч лягай та помирай.

Гнат зайшов до амбулаторії і побачив на стільці стару бабу з жовтим лицем. Біля її ніг стояв кошик, у якому тріпалася зв'язана курка.

– Хабар? – суворо насупив брови Гнат і показав ногою на кошик.

– Який там хабар, голубчику! На базарі купила.

– Так рано справилась?

– Раненько встала, то й побазарювала.

Гнат лізе в кошик, витяга звідти присмирнілу курку і грудочку масла, загорнуту в ганчірочку, люто витріщає на фельдшера очі:

– Оце ти так трудящих лікуєш? Земську больницу відкрив? Ну, я з тобою поговорю!.. Я тебе швидко одучу від слабості на праву руку!

Він кладе курку і масло в кошик і спроваджує бабу з амбулаторії. Переляканий фельдшер кидається до шаховки із спиртом, щоб як-небудь врятувати своє становище, але Гнат і слухати нічого не хоче; він сьогодні невмолимий.

– Зайдіть до мене в кабінет, – суворо каже він. – Я там з вами побалакаю.

Фельдшер уже знає, що значить зайти в кабінет. Це значить принести туди спирту під приводом офіційної службової розмови, бо в амбулаторії голова пити не захоче, оскільки він чоловік гордий і знаходиться зараз при виконанні своїх службових обов'язків.

З медпункту Гнат заїжджає в школу. В системі виховання він, звичайно, нічого не тямить, зате переконаний, що без нього там діло не піде, і вважає за свій обов'язок навідуватися туди майже кожен день. Цього разу він застав учительку посеред класу.

– Ну, як тут у вас? Перегибів нема?

– Ні, у нас усе добре.

– Цей ваш новий учитель не говорить, що Махно був революціонер?

– Ні, він такого не говорить, – усміхнулася вчителька.

– Дивіться ж тут...

– Хотіла вас запитати, як із ремонтом школи?

– Жду рішення...

Огляд порядку в селі не проходив без пригод. Так трапилося і цього разу. Проїжджаючи мимо хати Ганни Лященко, Гнат помітив, що в неї ще і досі топиться. Це здивувало його, бо було вже дванадцять годин дня, в цей час усі на роботі, а в неї дим з труби валить. Прив'язавши коня до воріт, Гнат пішов у хату. Ганна, молодиця рум'яна та білолиця, вправно орудувала дерев'яною лопатою, саджаючи у піч хліб. На голих ліктях її засохло тісто. Гнат набирає череп'яним кухлем води з відра, жадібно випивши, запитує:

– Ти чого не на роботі?

– Бачиш? Хліб печу.

– А робота на полі хай сама робиться?

– Не кричи. Ти не в лісі.

– Я голова сільради і маю право вимагати порядку. В другій хаті щось заторготіло стільцем, і через поріг переступив Улас Хомутенко.

– А ти чого тут? – визвірився на нього Гнат.

– Прийшов написати листа тітці Ганні і дивуюся вашій поведінці. Вскочили в хату, кричите. Вам не властиво розмовляти з людьми у спокійному тоні?

– А-а! Студент! Тебе витурили з університету, так ти, знаєш-понімаєш, письмомця попи-суєш? Скільки ж тобі за це грошей платять?

– Мені не грішми, а дякою платять. А вам тільки грішми?

– Тебе не спитали, сморкуна! – огризнувся Гнат і знову до Ганни: – Ну, ти йтимеш на роботу чи ні?

– Посаджу хліб – тоді піду.

– Ага. Так тобі моє слово не авторитет?

Зеленкуваті очі Гната зробилися оскаженілими, він крутнувся по хаті, захопив з лави відро і шарахнув водою в піч, залив вогонь.

– Що ви робите? – кинувся до нього Улас. – Яке ви маєте право чинити свавілля в хаті чесної колгоспниці?

– Відійди, студент!

Улас зблід, голос його тремтів і ламався:

– Ви порушуєте закон і конституцію.

– Що? – закричав Гнат. – Геть! Я тут закон! Я – конституція.

Він схопив Уласа за піджачок, відкинув до стіни, а сам вискочив надвір. Страшний, червоний, з вибалушеними очима, скочив на коня, полетів селом, полохаючи сонних курей.

– Я тобі покажу, сопляк! – погрожував він уголос. – Я тобі составлю характеристику!

«Гик-гик, гик-гик», – тюхкала селезінка з жеребця, масні боки його покритися милом, з трензелів летіла шматками піна. Проскочили міст, мимо сільради. Чорними стрічками стікали назад тини, хліви, тріпнули, мов крильця метелика, чийсь віконниці, мелькнули тополі, верби, акації. Вирвались у поле. Розкручуючись, замерехтів назустріч м'який сувій дороги. Гната колотило, рвало на шмаття, не вкладалося в береги. «Мені вказувати? Мені заперечувати? Так не діждешся!» – шепотів він, підганяючи ще дужче коня, хоч той і так біг добре. Вже видно луги, потовченим люстром блищить Ташань, на луках бродять чийсь коні, по травах стелються дими, на зеленому роздоллі брудними плямами – шатра. Що? Цигани? На території моєї сільради? Хто дозволяв?» І вже кінь скаче на луки, чавить копитами траву, аж бризкає із неї сік.

В циганському таборі – тривога. Хто скаче так ша-лено до їхнього табору? Яке ще лихо впаде на їхні голови? Молодесенька циганка поправляє срібні дукачі на жовтій кофті, пильно дивиться із-під руки на дивного вершника і щось швидко й тривожно говорить на своїй гортанній мові чоловікові, кучерявому красуневі з чорними замріяними великими очима, що сидить під возом і грається набірним поясом. Старий сивий циган сидить рядом із молодим і, не виймаючи з рота кутої міддю люльки, спідлоба зорить вперед – на під'їжджаючого. Широкоплечий циган у жилетці на голому тілі, у широких зелених плюшевих шароварах, збивши на потилицю капелюха, лежить на животі, спершись підборіддям на руки, і не звертає уваги ані на тривожне белькотання циганки, ані на вершника, що наближається. Нарешті старий циган виймає з рота люльку і впівголоса сердито говорить щось молодесенькій циганці, вона, притримуючи смуглою худою рукою дукачі, біжить поміж шатрами, розпушує голими п'ятами рясну червону в квітках спідницю, кричить щось, і на той крик, як ошпарені, вискакують із наметів цигани, жваво розмахують руками, і з їхніх чорних ротів летять тривожні крики. Галаслива строката юрба жінок, брудних, красивих і смердючих димом, блискотить очима, сергами і браслетами, і всі вони кричать щось і з рішучістю старих вовчиць стають на чатах біля незгаслих табірних вогнищ. Голопузі, замурзані циганчата, ці гарнесенькі бісики, випущені з пекла на розвагу, в передчутті поживи вириваються вперед цілими гурточками і біжать назустріч незнайомцю. Над їхніми головами свище батіг, і вони розбігаються, як сполохані горобчики.

Гнат осаджує жеребця, кричить, розмахуючи нагайкою:

– Ану, забирайтеся звідси! Геть!

Рудий ситий кінь водить мідними боками, перебирає ногами, випинає дугою лискучу шию, кусає трензеля, на животі чорними п'явками напнулися жили, очі набрякли злістю і дихають вогнем, все тіло його блищить від поту, як вичищена бронза.

– Ах, ах! – прицмокують цигани язиками, і очі їхні блищать від захоплення. Чоловіки обступають коня, вкоськують, мацають за ноги, заглядають у зуби, сіпають за гриву, гладять по шиї, по боках, плещуть долонями по крупові.

– Ай-я-я, а-я, – прихвалюють вони і все тісніше оточують Гната. Чорні бороди, вуса, кучері, набірні пояси, жовті, червоні, сині сорочки, чорні жилетки, куті міддю люльки, блискучі, нові, старі, порвані чоботи, босі ноги – все це вбирає очі і переливається, як райдуга.

– Геть, кажу! – кричить Гнат і люто водить очима. Старий циган виступає наперед, ловить рукою стремено, в якому стримить закіптюжений чобіт Гната.

– Ах, начальник, дорогий начальник, куди ж ми підемо? Наші коні голодні, з ніг падають. Півсвіту проїхали – травиночки не бачили. Треба ж напасти? Хай ти здоров будеш!

Циганки лізуть до Гната, відьмують очима, чорними косами сідло вистелюють:

– Ти русявий, ти красивий, і з лица воду пий – сп'янієш. Душа ніжна, як вода в Дунаї, серце добре, хоч до рани прикладай: добро робить, образу забуває, правду кажу, щоб своїх діточок не побачила. По службі ти високо підеш, хороше жити будеш. Вороги на тебе копають яму, та самі туди впадуть. Не бійся вітру летючого, піску сипучого, стережися дами жирової. В очі добра – позаочі відьма. Любити не буде, а вжалить смертельно...

Гнат зацьковано озиряється навколо, мутніє очима.

– Та ви що? Ану, ану, відступіться! Але вони не відступають.

– Ти щасливий і вродливий, бо живеш по правді. На копійку загубиш, а на двісті рублів знайдеш. Вся печаль опадє в тебе, як дубове листя.

– Ви будете паняни звідси чи ні?

Гнат розірвав конем коло, що замикало його з усіх боків, підскачав до однієї з каруц, шмагонув нагайкою по перині, вона тріснула, пір'я злетіло вгору і тихо заплавало в повітрі, осідаючи на занімілих циган. Але враз гребля прорвалася, чорна хвиля хлюпнула на Гната, закрутила його разом із конем і понесла до провалля, на дні якого холодно поблискувала Ташань.

Спочатку Гнат не міг розшелепати, що робиться навколо і куди його відтискують, але потім зрозумів і закрутився на коні, намагаючись вирватися із живого кільця, та кінь ніби очманів, він не чув Гнатового канчука і, як і раніше, задкував до прірви. Гната опалило смертельним жахом, він зціпив зуби і став бити канчуком по чорних головах, шиях, руках, спинах, і перед ним, як у шаленому вирі, замелькали ошкірені люті обличчя, палаючі ненавистю очі, чорні, в кров'яних п'явках руки, що люто тяглися до нього, щоб зцупити його із сідла або зіпхнути разом із конем у прірву. Хтось вирвав у Гната канчук, і Гнат садив тепер кулаками на всі боки, але це не допомагало – озвіріла маса напирала на нього ще з більшою силою і настирливістю. Гнат так знесилився і так злякався, що в нього побіліли губи і він щосили крикнув: «Р-ря-ту-й-те-е!» – і в той же самий час хтось із циган захльоснув його навколо шиї батоном і сіпнув із страшною силою. Гнат, розуміючи, що це кінець, впав на луку сідла і захопився за нього руками смертельною хваткою. Кінь, відчувши погібель, що дихала на нього з прірви, осів на задні ноги, плигнув уперед і, прим'явши під себе кількох циган, вирвався і пішов чвалом по луках, несучи на собі переляканого на смерть вершника. Конем ніхто не правив, ремінне повіддя висіло порване і било по передніх ногах; він вирвався на шлях і, розвіваючи гривую, помчав далі. Гнат озирнувся. По шляху, сидячи охляп на конях, гналося за ним чоловік п'ятеро циган. Ось вони скотилися в улоговину і ніби пропали там, але згодом вискочили знову і, настьобуючи коней, продовжували погоню. Проскакали ще кілометрів чотири, доки на обрії не замаячив хутір Княжа Слобода, потім стабунилися на дорозі, мабуть радячись, і повернули назад.

«А що, догнали, гади чорнопикі? – посварився кулаком Гнат, що вже трохи відійшов від переляку. – Я вам ще покажу, як нападати на властя».

Він довго стояв посеред дороги, приводячи до порядку порвану вуздечку і розмірковуючи, куди йому тепер їхати і яку вибрати дорогу. На Троянівку він їхати не наважувався, бо на півдорозі його знову могли перехопити цигани, і вирішив їхати на Княжу Слободу. Уже перед самим хутором зустрівся з Оксеном, що повертався лінійкою з полів. Оксен здивовано розвів брови і припинив коня.

– Хто це тебе так розцяцькував?

– Цигани.

– Батогами чистили?

– Нічого зуби лупить. Я, може, смерть перед собою бачив.

– За що ж вони тобі наворожили?

– З лук проганяв. Ну, вони й озвірили. Я кричу: «Марш!», а вони мене з конем до прірви. Трохи, знаєш-понімаєш, не втопили, сучі сини. Ну, я їм цього не подарую! Я їх під землею знайду!

– Укошкають тебе колись по-дурному, – уже без тіні усмішки сказав Оксен. – Дуже ти на людей налізаєш.

– А що їм, у зуби дивитися?

Разом із Оксеном Гнат приїхав до Троянівки. Засвідчивши у фельдшера свої побої, викликав із району міліцію; двоє вершників-міліціонерів у погоні за циганами домчали до кордонів свого району, заїхали до одного приятеля, два дні смакували смажену рибу, на третій день повернулися в район і доповіли начальству, що цигани нагло загубилися серед лісостепу і що на їхні сліди натрапити не вдалося. Так і не довелось Гнатові звести рахунки із степовими конокрадами.

VII

Сірий, припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом; суворою лінією стоять по ньому сторожові могили, насипані, може, татарвою, а може, волелюбним козацтвом, що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал; весною могили оборюють, і ціле літо зеленіють вони густою пахучою травою; росте на них подорожник, біленькі «невісточки», чіпкий спориш, розкішний, з гіркуватим чадним смородом полин, колючий, з могутнім стовбуром і мохнатою червоною квіткою будяк, скромні, лагідні незабудки, нерозлучні «брат-і-сестра» – і весняними вечорами, коли відсиріє від степової вологи земля, голублять душу і серце людини свіжі і ніжні степові запахи і тихо шепочуть трави, обліті сяйвом місяця, що, мов червона діжа, викочується із-за мовчазних могил і фарбує степ в густо-малиновий темнуватий колір. І хто зна, хто може підслухати, хто розгадає таємну мову природи, хто скаже, про що шепочуть зелені трави мовчазним чорним могилам? Може, вони повідають про те, як на них зупинялися постоем козаки, варили саламату, а кобза дзвеніла у тихе надвечір'я і то рокотала, як грім, то промовляла тихим жалем, і під той сум, під ту жалобу схиляв порубану, в шрамах, голену, з буйним оселедцем голову старий козак та згадував вірне товариство, що полягло десь під Кафою або Трапезундом. Золота порохівниця місяця, вистромившись із-за могил, порошила трави голубим пилом, і здавалося козакові, що там, у степу, ворухиться щось, іржуть чийсь коні, і вже не рокотання бандур чути звідти, а ледве вловимий передзвін шабель, і не сиділося старому, не їлася йому саламата, свербіла рука до шаблюки, до бою кликало серце. Може, степові трави шепчуть про те, як отут, у бур'янах, лежав зарубаний татарин і вороння клювало йому очі, щоб і з того світу не дивилися вони на священну землю степового лицарства. А може, про те, як червоний комісар бився тут до загину з біляками і востаннє ткнувся вустами в рідну землю, цілюючи її на вічне прощання...

Могили...

Скільки віків стоїте ви отут, серед степу, як німі свідки великих битв, кого хороните ви у своєму чорному затишку? Козака-запорожця чи бійця-будьонівця, якого «ой, убито, вбито, затагнуто в жито, червоною китайкою личенько покрито»? Ви німієте, ви мовчите? Так скажіть же, коли настане такий час на землі, що не ростимете ви по зелених степах та роздоллях і не блукатимуть матері, шукаючи вас, не сіятимуть тяжких сліз по несходжених степах? Чому ж мовчите ви і хмуритесь на світло дня? Чи, може, знову надієтесь прийняти в свої чорні ями синів степового краю?

Мовчать могили, і безмежним морем тече до самого обрію припорошений весняною пилюкою степ, петляє в степову безвість покручений шлях...

Від Троянівки до Вовчої долини – сім кілометрів. Оксен їхав туди поглянути, як іде сівба. Коник, запряжений у лінійку, тюпав собі потиху, відганяючись куцим хвостом від набридливих мух.

В душі Оксен непокоївся: весна видалася засушливою. За кілька днів вітри вивіяли вологу, якої із зими було малувато, бо сніги перепалили невеликі, а морози давили, як на пропасть, так що на горбах озимина померзла, і сівба ярих теж велась всліпу. «Як не впадуть дощі, – пропаде зерно», – журився Оксен, помахуючи батіжком. Пилюка, пахкаючи з-під коліс, покривала Оксенові чоботи, і весь він був сірий, як степовий мірошник. «Що ж там у них коїться?» – розмірковував він далі, дивуючись із того, що перша бригада вже закінчила сівбу, а друга плентається в хвості. «Тетеря – хлопець бойовий, – думав він про бригадира другої бригади. – Наче такий, що й дисципліни не попустить, а от не клеїться. Відстають із сівбою».

Оксен замотав віжки за залізну драбину, поліз у кишеньку за кисетом, скрутив цигарку і, повернувшись спиною до вітру, прикурив; клубочок диму, вдарений вітром, відразу ж зник. Виїхавши на горб, Оксен помітив чоловіка, що йшов обіч шляху. Високий, сутулий, у полотняній сорочці на випуск і босий, він ступав ногами швидко і джанджуристо, так, ніби граючись. На палиці – торба з харчами, з-під солом'яного бриля сиве волосся кудлиться, як у попарозстриги. «Батько, – з якимось острахом визначив Оксен. – Куди ж це він чимчикує посеред дня? Натурально – на Ступки в церкву. Сьогодні якесь релігійне свято. До вечерні хоче поспіти. От не думав, що зустрінуся», – і він нарочито припинив коня, надіючись на те, що старий зникне за бугром.

Життя обох – батька і сина – склалося так, що вони весь час ходили по різних стежках, які майже ніколи не схрещувалися. Після того як Оксен одружився проти волі старого і батько вигнав його з хати, Оксен не заглядав до нього у двір, і старий не заглядав до синового; єдина істота, яка в якійсь мірі родичалася з сім'єю Оксена, була мати. Часто, щоб не знав дід, приходила до Оксена провідати онуків, приносила їм у пазусі домашніх моторжеників і дешевих цукерок або кілька грудочок цукру, розпитувала, як іде синове господарство, прихлипуючи, жалілася на своє тяжке одиноке життя та нещадний, без милості, характер Інокентія. Потім мати померла, і Оксен зовсім втратив потяг до рідного дворища. Після смерті старої Інокентій прожив у самотині один рік, а тоді привіз собі із хутора молоду вдову Горпину. Вона виявилася господинею тямущою, моторною, так що дід завжди ходив обіпраний, обшитий і нагодований. По характеру була балакучою і товариською, але дід заборонив їй виходити з двору, крім хіба в лавку за сіллю або милом, і не пускав на посиденьки до сусідів.

Баби, вжалені цікавістю, цілими годинами стовбичили біля колодязів, домірковуючись, чого це Інокентій так суворо стереже свою жінку від чужого ока, і вирішили, що із-за ревності. Це відкриття ще більше підносило Інокентія в їхніх очах, бо хоч він і при літах, а все ж справжній мужчина.

Коли він проходив селом, баби проводжали його поглядом, повним поваги. Але на цьому бабська мука не кінчалася. Найсміливіші з них бігали вночі до Інокентієвого двору, тулилися попід вікнами, щоб хоч одним оком глянути, як пригортає та голубить свою хутірську красуню

сивий дід, і вигадували про нього всяке. Одні били себе кулаками в груди та присягалися, що на власні очі бачили, як Інокеша стояв посеред хати на колінах у сльозах і молився на свою жінку, як на ікону. Інші добавляли, що бачили, як він сидів із нею на порозі хати, дивився на зорі, і борода його блищала, як риза, а очі горіли, як золотий папір на іконостасі. Одним словом, брехали, що кому в голову влізло.

Оксен батькове женихання розцінював хоч і не зовсім доброзичливо, проте і без особливого осудження. Він розумів, що одному старому буде жити важко, що треба ж комусь за ним доглядати, варити їжу, прати білизну, вести нехитре домашнє господарство, і коли до старого в хату прийшла нова людина, Оксен не заперечував. Але старий не вірив у те і вважав, що син схвалює женихання тільки про людське око, а в душі ненавидить і осуджує його. І в старого ще більше, чим раніше, росла неприязнь до сина. Ця неприязнь особливо посилилася після того, як одного разу Оксен, зустрівши батька, сказав:

– Може, вам, тату, допомогти чим-небудь? Дров привезти на зиму чи соломи корові на підстилку? То я, натурально, допоможу.

– Я вік прожив – ні в кого допомоги не просив і вмиратиму – не попрошу, – скипів старий. – А тобі ріже око, що я чужу людину в хату прийняв? А з ким мені жити, коли в мене син – поганець?

Важка образа ворухнулася тоді в серці Оксена, він хоч і промовчав, але забути її не міг. Пам'ятав її і тепер і тому так розгубився, побачивши старого, бо знав, що зустріч для обох не бажана і добром не закінчиться. Проте робити було вже нічого, і Оксен, натягаючи віжки, притримав коня.

– Сідайте, батьку, підвезу, – запросив він, не глянувши на старого.

Старий перекинув патерицю з торбою на друге плече, сердито зиркнув з-під сивих брів.

– Сам дійду. А ти куди їдеш?

– Глянути, як сіють.

– Погано сіють. Тобі ціна копійка. А без хазяїна й двір плаче.

– Ви мудріші – підкажіть.

– А хто тепер старих слухає? Вони багато знали, а ще більше забули. Спиши, я сяду. В мене ноги хоч і дурні, зате носили, де я хотів.

Оксен зупинив коня. Батько сів на друге крило лінійки, вузлик поклав у ящик.

– Не думай, що коли батька везеш, так він тобі дуже радий. Радий, коли з воза, а не на віз.

– Я нічого не думаю.

– Тим же й діла катма, що ти нічого не думаєш. Посіяли на піщаниках пшеницю, вона там зроду не родила. Посадили б кавунів – довгі рублі в дурну кишеню.

– Ви, я бачу, також мудрець за чужою спиною.

– Еге, курча, навчи півня, як в гної гребтися...

Оксен замовк і непомітно для самого себе посміхнувся. «Невже і я на старість зроблюся отаким противнющим? Треба змовчувати, а то ще накладе по гамалику отут серед степу. Здоровий же. Он як ресори під ним поскрипують, як під архіереєм».

Намагаючись розчулити старого, Оксен запитав:

– Як же там Горпина Трифонівна поживають? Хоча б коли до нас у гості прийшли, онуків відвідали...

– Тонку нитку сучиш. Обірветься.

– А що сукати? Миритися нам треба. Усе життя як люті вороги живемо. Умиратимете – піп причастя не дасть.

– Мені плакати, а не тобі. Ти своїм розумом живеш? – Живу...

– Але як? Як?! – закричав старий і сердито заворушив бородою. – Латають тебе згори і знизу, а ти все з людей, а не для людей. На шії правління везеш, воно тобі покаже карбованець, а в кишеню візьме десять. Та хто ж ти такий, голова чи хвіст?

Оксен підсунув на потилицю картуз, зализини біліли двома латочками.

– Ти, батьку, в це діло не лізь. Тут і без тебе розберуться.

– Наказуй комусь іншому, а не мені.

– А чого це вам не можна?

– Цить, сучий сину!

Обидва сопли, як бики в плузі, в гніві на диво були схожі один на одного: очі ширяють по-яструбиному, брови насуплені, ніздрі збіліли і тихо ворухаться.

– Тобі видали червону книжечку не для того, щоб ти нею затулявся, а щоб працював разом із нами так, щоб шкіра на руках лопалася, тоді й буде п'ятирічка...

– Тату, замовкніть...

– А як не замовкну, що ти зробиш? Від батька відмовишся? Як Гнат Рева? Батько в нього був паламарем, так він через газету від батька відмовився, прізвище змінити хотів. Та хіба ж то чоловік? Він заради вигідної служби з відьмою побратається. А думаєш, за людей вболіває? За себе! За свою шкуру боліє!..

– Гнат – голова сільради. Виборна одиниця. І я прошу... – Що ти просиш? Щоб я Гната не чіпав? А що ж він за цяця, що його чіпати не можна? Подумаєш, міністри, мати вашу за пуп! Та щоб я при нашій радянській владі та не вилаяв якогось Гната, що нічого не тямить, а бігає по селу та заливає з відра вогонь у печках?

– Він допомагає встановлювати трудову дисципліну.

– Прийшов би він до мене, я б його встановив догори штаньми.

– Ви говоріть, та знайте міру.

– Знаємо. Отой портфель у Гната віднімуть і віддадуть розумнішому. А тобі кажу: сам горобець, а десяток – згряя... Ну, спини. Мені на толоку треба. Биків там пасу.

– Хіба ви не в церкву?

– Ніколи тепер по церквах ходити...

Старий узяв торбу і широкою ступою пішов у Данелевську долину, де паслися воли. «Ні, не могу я його зрозуміти, хоч він мій батько, – думав Оксен, дивлячись старому вслід. – То молитесь в кутку цілими вечорами, то нападає на нього такий сказ, що не тільки люди, а й боги в хаті не вдержаться...» Ще як була жива мати, пам'ятає Оксен: прибігла вона, вся бліда, заплакана, тремтить, ніби її лихоманка трясє: «Иди, синку, іди, голубчику, старий зовсім з глузду з'їхав, ікони вилами побив, із хати повикидав». Прибіг Оксен, бачить: старий сидить під грушею в садку, підперши обличчя кулаками, а біля ніг потовчені ікони валяються. Питає його Оксен, що таке, що трапилося; він мовчить, очей на нього не підводить. Аж потім уже мати розповіла, що складав старий стіжок соломи за хлівом, цілий день старався і вже вершити почав, як прийшло йому в голову чогось у хату сходити. Тільки він туди зайшов, бачить у вікно: зірвало вихором вершняк, закрутило понад садом і понесло к лихій мамі. Прибіг старий, схопив вила, наставив їх у небо, очі божевільними стали: «Я по соломинці збирав, а ти мені, розтаку твою перетаку, одним духом розкидав?» Ускочив у хату, брязь вилами по іконах, брязь, аж скло свище, а тоді чобітьми з хати, з хати, аж святі бородами долівку метуть! Місяць на коліна не становився, ступського попа галушником дражнив, Євангелію на горище закинув. Потім найшло на нього смирення тихе, за бороду себе рвав, ікони притяг нові, дерев'яні, Євангелію з горища зняв і знову за неї всівся.

«Так, дивний старий. Пішов і не попрощався. Як з чужим. Ні, мабуть, не вийде у нас із ним миру. Так і будемо ходити один від одного стороною».

Сонце підбилося вище і пригрівало. Вдалині синіми смугами виднілися довжанські ліси, а ближче із густих чагарів проступало білими хатами село Ступки. З-поміж крайніх хат в'юнилася грунська дорога. Ось уже Оксен побачив і поле своєї артілі, що межувало із ступськими землями, але сівачів своїх не бачив, вони ховалися за схилом у до-лині. Раптом із-за схилу, як з-під землі, виринув вершник і закушпелив Оксенові назустріч. Коли він наблизився, Оксен

пізнав бригадира другої бригади Прокопа. Він сидів охляп на коні, довгі ноги в важких черевиках бовтаються в коня попід пузом, сорочка розхристана, піт промиває доріжки на закіптюженому обличчі, в руці орівок, яким він підганяє коня.

– Чого женеш, як на пожежу?

– Що ж вони, гади? Знущатися наді мною захотіли?

– Говори толком.

– Що говори? Казав же їм – неполадки, викличте коваля. Кажуть – усе добре. А тепер їх чотири, а в наявності тільки три. А-а! Що там балакать, – він махнув орівком і поскакав далі.

Бачачи, що з розповіді Прокопа нічого второпати не вдасться, Оксен рушив до сіячів. Із-за пагорба він побачив, що одна сівалка стоїть на обочині, а три в загоні, але чомусь теж не рухаються. Біля воза чорніє купка людей. «День рік годує, а вони баєчки брешуть. Здорово!» Запримітивши Оксена, сівачі, як по команді, розійшлися до своїх сівалок.

«Для кого ж ви працюєте? Для самих себе працюєте», – гірко подумав Оксен і зіскочив із лійки.

– Чого стоїте? – запитав він Северина Джмелика, що лежав біля сівалки на розстеленому мішку.

Джмелик ліниво підвівся, солодко потягнувся, синя сатинова сорочка з білим заслоном гудзиків тісно обтисла широкі груди.

– Сівалка поламалася, товаришу голова, – труснув він білими кучерями і примружив голубі з нахабинкою очі.

– Чого не сів на коня і не поїхав у двір за ковалем?

– Мені на конях не можна їздити. Пригузок болить, – вискалив зуби Джмелик.

Гаряча кров давонула Оксена за горло. Затисши в руці батіг, він кинувся до Джмелика, але той стояв, усміхаючись, взявшись руками в боки:

– Ну-ну, це тобі не в економії. А за таке діло... – Відчайдушні очі його стемніли, як море в передчутті бурі, ніздрі тонкого носа весело заграли. – Дав би я тобі в пику, председатель, та жалко – жінка в тебе ще молода.

І не встиг Оксен отямитись, як Джмелик сів на коня й, побрязкуючи мішком з зіпсованими сошниками, потрюхикав на Троянівку.

Оксен розстібнув піджак і довго стояв, спершись спиною об сівалку. Вітер ворухив його ріденький чуб, грався в записинах. «Ху, чорт! Трохи не зірвався. Джмелик – сволота. Кат з ним! Але якщо помітили інші колгоспники, що я на нього з батоном кинувся, то що вони подумують? Натурально, трохи в мене навиворіт вийшло». Долоні в нього спітніли, пальці не слухалися, він на превелику силу згорнув цигарку і довго стояв, жадібно ковтаючи махорковий димок. Пішов до сіячів тільки тоді, коли зовсім заспокоївся. Попросився до Бовдюга за помічника і проходив за сівалкою до самого обіду, задуманий і мовчазний.

Обідали в степу, на роздоллі. Дружно обсіли казанок з кулешем, тільки що знятий із вогню. Бовдюг, як найстарший, вийняв запасну ложку, витер її об ворчик із пшоном, передав Оксеніві.

Бовдюг – дядько в кості широкий, вуса жовті, обкурені тютюном і завжди ворухаться так, ніби він завжди чимось незадоволений і сердиться. Насправді ж він чоловік хоч і неговіркий, проте добрий і тихий, фізично сильний. Розповідають, що коли він служив у економії Бразуля, то засперечався із прикажчиком, що спинить на ходу маховик від паровика. Зодяг сірячину стару, поклав на плече скруток соломи, вперся ногами в землю, а кілком у маховик – і зачмихав блаженський паровичок, скорився могутній степовій силі.

Біля Бовдюга сидів Хома Підситичок – плоскогрудий і жилавий, як не працює – на спині ані капельки поту не виступить, характером привітний, але скупенький. Зустріне оце кума на вулиці і каже: «Завтра свята неділенька. Прихопіть же із собою пляшечку горілочки та приходьте до нас у гості, та, дасть бог, посидимо». У розмовах ввічливий і не лихослов. Ніколи не

скаже: «Чорти б тебе взяли», а як захоче кого полаяти, говорить: «Хай йому тямиться» або: «А щоб його дощик намочив». У його мові переважають пестливі слова: *гусятко, поросятко, вербичка, насіннячко, картопелька, пшінце*. І досі в селі жартують, що коли він оженився, то комусь там із своїх знайомих похвалився так:

– Оце взяв собі жіночку. І гарненька, і моторненька, тільки один невеличкий зянок.
– Який?

– На одно очко сліпенька.

Біля Хоми сидів Андрій Блатулін, по-вуличному Латочка. Є в нього на лівій щоці родиме п'ятенце з копіечку завбільшки, ніби хтось, граючись, шевської смоли приліпив для розваги; та не відмивається воно, навіки прикипіло, через те і прозвали його Латочкою. Є ще в нього й інша особливість: праве око завжди примружене, ліве дивиться на світ проникливо, з холодним блиском. Дома в Андрія п'ятеро дітей, як він каже, відьма через бовдур наносила, тому на запитання: «Як живеш, Андрію?» – він відповідає своїм односельчанам: «Та воно, блат, не так, як люди, а так, як побіля людей».

Як тільки Оксен узяв ложку, всі інші також озброїлися ними і поближче підсунулися до страви. Першим поліз ложкою до казана Охрім. Бовдюг поглянув на нього скося і сердито заворушив вусами. Охрім нехотя потяг свою довбанку назад, винувато закліпав маленькими, як у мишки, очима.

– Хай йому тямиться, яке гаряче, – засичав Хома, опікшися кулешем.

– Студи, дураче, – порадив Латочка.

– А пшінце розкипіло та й добреньке. Коли б ще дав бог курятинку, а ще краще перепелятинку, то вже б справжнісінький чумацький був кулешик.

– Е, блат, який ротатий! Чого захотів.

У Охріма вушка вгору – вниз, вгору – вниз, швидкошвидко, як у кролика; ложкою гребе, як лопатою.

– Коли б до роботи такий, як до їжі, – гуде на нього Бовдюг.

На його вусах зависло розварене пшоно, тремтить, як росиночки.

– А скажете – ні? Я більше всіх посіяв, – виправдовується Охрім.

Бовдюг їсть поважно і більше не вступає в розмову. Сергій Золотаренко сміється очима, спостерігаючи, як у німому двобої Охрім і Гарасько віднімають один у одного шматочок сала, горнучи кожен до себе ложкою. Боротьба їх марна: Латочка загірб собі.

– Які проворні, – дорікає він і світить оком на Охріма та Гараська.

– Раз на фінській війні... – починає Охрім, видимо, щось пригадавши, але Бовдюг перебиває його, звертається до Оксена:

– Ти, голово, не журися. Через день-два закінчимо.

– Як так сіятимемо, – до осені вистачить.

– Істинно. Раніше було сніжок із землі, – ячмінець в грязь – і князь.

– Натурально. Як ви цього не розумієте?

– Та ми розуміємо... Тільки...

Бовдюг ворухить підвусниками, тупо дивиться в казанок із кашею, ніби не знає, що далі сказати.

– Тільки більше на присадибні ділянки дивимося, чим на артільне. Несвідомість наша.

– А я тобі кажу, – говорить Латочка, облизуючи ложку і потім ховаючи її в торбу, – від натури все. Яка в кого натура, така й совість. Один бідний, та чужого не візьме, другий по горло має, а краде. Зустрічає мене якось Гнат, дивиться-дивиться на мою худорбу, а тоді й питає: «Навіщо ти, Андрію, на світі живеш? Яка з тебе користь громаді? На тобі, знаєш-понімаєш, карбованець, купи кулю і застрелися». А я йому й відповідаю...

Латочка став на коліна, одне око в нього ще дужче примружилось, друге засвітилося недобрим вогнем, лице зробилося знущально-насмішкуватим.

– А я й кажу: на тобі три карбованці, купи три кулі, побий сім'ю і себе, дурака, до спілки. Біля казанка всі вибухнули дружним реготом.

– Якби він був розумний, такого б не сказав. А за присадибні ділянки – все правда. Ти гарантуй мені трудовень, тоді й побачиш, як я працюватиму. А даром, брате, музика не грає, піп молебня не служить.

Хома опустив очі, махнув рукою:

– Хай йому тямиться, таким балачкам! Балакали б про що-небудь друге.

– А ти хвостом не крути і за чужі спини не ховайся, – засвітив на нього оком Латочка. – Як Оксена не було – до гурту підпрягався, а побачив – зараз тобі язик у петлю скрутило.

– Оце тобі на та радуйся! – спалахнув лицем Хома і ще нижче опустив голову. – Буцімто я говорив більше за вас.

– Не в тім діло скільки, а в тім – про що. Як тебе тут не було, Оксене, то ми про дещо говорили поміж собою. Може б, ми комусь іншому і не сказали, а тобі скажемо. Ти – людина партійна, з нашого-таки й села, так що з тобою можна без шапкування, а по-простому. Оце ми тут говорили, що вийшла така постанова: достроково закінчується сімба – бригадирові видається премія: патефон, самокатка або годинник; портрет того бригадира висить на червоній дошці. А нам, рядовим, що? Анічогісінько.

«Так ось хто тут здійсмає шарварок», – подумав Оксен, вдивляючись у сухеньку постать Латочки.

– Бачите, товаришу голова, – спалахнув Сергій Золотаренко. – Вони й досі на ті місця моляться, де колись їхні клуні стояли. А ви скажіть просто: не хочете сіяти – ми організуємо молодіжну бригаду – і без вас обійдемося. Без ваших шкурницьких інтересів.

– Еге, ти, блате, розумний, та в один бік, – загарячився Латочка. – Хай на тобі власні діти штани та сорочку обірвуть – і ти зробишся шкурником.

– Ніколи цього не буде!

– Іч, який комісар виськався. Мою на губах витри. – І витру. А у вас тут одна ватага. А Джмелик ваш отаман.

– Яка ватага? – насурмачився Бовдюг. – Що ми, потвоєму, – банда?

– Ні, ви просто саботажники.

Сергій звівся на ноги і легко поніс по ріллі своє м'язисте і легке тіло.

Біля казанка запала неприємна мовчанка.

– Таке, як на дощик збирається, – перегадом обіззався Хома.

– Треба, – погодився з ним Бовдюг.

Латочка нічого не сказав на цю пусту розмову і, затагши шию у комір сірячини, прислонився спиною до колеса, щоб трохи подрімати після обіду. З-під гарби долітав один і той же звук, який дражнив усіх: то Охрім вишкрібав ложкою казанок.

– А ніяк не накладешся! – вилаяв його Латочка, але Охрім не слухав його, продовжував своє діло.

Після обіду Оксен знову сіяв разом із Бовдюгом. В глухому кінці гін, подалі від людей, зупинилися на перекур.

– Скажи, Бовдюг, що ти про мене думаєш? – тихо запитав Оксен, згортаючи цигарку.

– А ти не розгніваєшся?

– За що? Адже сам на рожен лізу.

Бовдюг поворушив вусами, поправив на голові шапурину, сказав через силу:

– Добрий ти дуже. На твоєму місці суворішому треба бути.

– Гнат суворий, а ви про нього що говорите?

– Що не говоримо, а боїмося.

– Хіба людей боятися треба, їх треба поважати.

– Воно ж і повага від того, що боїшся, – закінчив розмову Бовдюг і пішов до сівалки.

В другій половині дня вітер стих. Із-за обрію стали накочуватися хмари, що громадилися все більше і більше, з білих робилися попелястими; потім стали бузиновими; нарешті завирували, закипіли і тяжко рушили вперед, підминаючи під себе небо, опускаючись все нижче і нижче, так, що на землі ставало все важче і важче дихати людям. Птахи, вириваючись у сизі присмерки степу, не могли залітати дуже далеко і високо, бо крила їх робилися зволоженими, і вони опускалися зовсім низько, майже до самої землі. Від бузинової хмари степом рухалася широка чорна тінь, яка вже покрила степові могили і довжанські ліси, і їх уже зовсім не було видно. Вона повільно наближалася і до сівачів, дихаючи на них свіжістю близького дощу і фарбуючи все в чорну зловісну фарбу. Потім хмари застигли, перестали рухатися, і сторожке мовчання оволоділо небом і землею, і так продовжувалося хвилину-дві, потім кілька важких і лапатах дощових капель упали на круп коня, з ляскотом розбилися на ньому і покотилися вниз по сухій шерсті, і раптом вони заскакали скрізь – по людях, по конях, по ріллі; прострочили раз, вдруге, згортаючи в груддя пилки, і линув дощ, рясний, веселий, благодатний, покотився туманом по степу, заграла, зарокотала, захлюпала по ярах вода, і цей веселий шум освіжив і оновив степ і людей і викликав у них дитячий радісний настрій.

– Дощик. Та, далєбі, й гарненький, – радів Хома, сяючи очима, і навіть не покривав себе шматочком брезенту. Краплі дощу дріботіли йому по картузику, потрапляючи іноді й за шию, від чого Хома розніжено повискував і, сміючись, приказував: – А щоб тебе дощик намочив!

Охрім сидів, скулений, накритий мішком, і нагадував монаха, якого витурили з монастиря за п'янку, – таке було в нього страдницьке обличчя і понурі очі. Йому теж було весело, але свою веселість він проявляв тим, що корчив смішні міни.

Бовдюг дивився на заслону дощу чисто з господарської сторони і теж радів, що після цієї зливи добре підуть рости посіви; Сергій жирував із Гараськом та виштовхував його з-під гарби на дощовицю. Гараськові тільки того й треба було. Він вискочив на дощ і, кумедно присівши, поляпав себе руками по стегнах і, зробивши дурнувате обличчя, закричав: «Ку-ку-рі-ку!»

– На дощ, чи що? – засміялися з-під воза.

В цей час в тумані водяних полотен майнуло щось на коні, і Джмелик, весь мокрий до нитки, шмигнув під воза. Сорочка його збрижилась на животі, волосся мокрими пасмами спало на лоба.

– Мабуть, від самої Троянівки тебе прало?

– На Гострому горбі застав мене дощ.

– Чого не сховався та не переcheкав?

– Де? У ховраховій норі? – засміявся Джмелик і трусонув мокрим чубом.

– Сівалку справив?

– Привіз он сошники.

Дощ лив як із відра, небо закаламутилося і зробилося глиняного кольору; раптом біле сліпуче світло різонуло по очах людей і почувся сухий тріск; люди під мажарою затихли, коні стояли, піднявши вгору морди, прищуливши вуха, і враз загоготіло по всіх небесах, покотило каміння, загримотіло, віддаляючись і затихаючи.

– Раз косарики забули поприбирати коси під час грози та й повстромляли їх кіссячками в землю...

– Та й що ж із ними сталося? – насмішкувато запитав Сергій, дивлячись на Хому.

– А те, – відповів Хома, уважно прислухавшись, чи не гуркоче грім, і опасливо відсуваючись від металевої шини, якою було обкуто колесо, – а те, що спалило їх на вугіллячко. І на свіжий вітерець носили, і в земельку закопували – нічого не пособило.

– А в Пасядах одна жінка труби не закрила, – втрутився й собі Охрім, висуваючи обличчя з мішка, – так воно як улетіло – горшки поперекидало, заслінкою шпурнуло аж до дверей, а тоді вискочило у вікно, а біля вікна якраз бочка з водою стояла, в тій бочці викупалося, а тоді –

шар-рах у бересток! – і до пенька спалило. Я знаю, де той і дядько живе. У нього на вербі чорногуз гніздо намостив.

– Бреше й не скривиться, – засміявся Сергій.

– А ти запліши губу та слухай, – сердито обізвався Джмелик, поглибше забираючись під гарбу, бо дощ хльоскав його по колінах і по руках.

– А то ще така бувальщина, – продовжував Охрім під тихий шум дощу. – Построїла одна жінка хату, хрести на сволоках повипалювала, а жити – не вживе. Цілу ніч на горищі щось гурчить, як ото на прядці пряде або на бубні бубонить. Вона і до знахарів, і до шептук – не допомагає. Це, кажуть, у тебе прокляте місце, треба перенести хату на другу садибу. От одного разу проситься до неї щіткар ночувати, отой, значить, чоловік, що гребінці та серги на свинячу щетину міняє. Ліг він спати – тут зробилося чудо: на горищі ні загуркотить, ні шелесне, тихо, як у погребі...

– А вони разом спали чи окремо? – поцікавився Латочка.

– Піди їх поспитай, – розсердився Охрім за те, що його перебивають. – От вранці вдова й каже: «Що мені, чоловіче добрий, робити, така і така в мене нечисть завелася на горищі, спати не дає, жити заважає, змучила мене, заморочила, хоч із хати тікай». Подумав щіткар, подумав та й каже: «Потрапило десь у вашу хату громове дерево...»

– Яке це «громове»? – запитав Сергій.

– Ну, значить, грім у нього вдарив, – пояснив Охрім. – «Так-от, – каже щіткар, – треба тее дерево знайти і викинути, а якщо викинути не вдасться, то прочитати біля нього молитву і написати на ньому крейдою хрест». – «Як же те дерево відшукати?» – питає жінка. Щіткар відповідає: «Треба, – говорить, – залізти опівночі на горище і, як тільки проспівують перші півні, прикласти вухо до деревини. Котра загуде, то й громова». – «А чого ж, – питається жінка, – прокляте дерево цієї ночі ані звуком не обізвалося?» – «А того, – відповідає щіткар, – що сила хоч і громова, а чоловічого духу боїться. І коли буде в хаті чоловік – мовчатиме громове дерево». – «Де ж я того чоловічого духу дістану? – журиться вдова. – Вдівець не трапляється, а жонатого приманювати Бог не велить. А вже коли б був у моїй хаті мужчина, як дитину, його б доглядала, на подушки спати клала, в чорні вуса цілувала». Подумав щіткар, подумав та й каже: «Ех ви, щітки, гребінці, мабуть, вам прийшли кінці. Десять років вас тягав, щастя-доленьки не мав». Жбурнув свій ящик під лаву та й пристав у прийми до вдови. З того часу затихло громове дерево і більше ніхто ніколи про нього не чув.

– Де б його собі таке громове дерево знайти? – нетерпляче засовався під гарбою Джмелик.

– Кажуть, на хуторах такі дівчата, що самі до хлопців лізуть, – гигикнув Гарасько.

– Хоч би старших людей посоромилися, – сердито заворушив вусами Бовдюг. – Безсовісні.

Дощ перестав; хмари розійшлися; західна брама неба розчинилася, з неї ринуло стільки світла, що боляче стало очам, небо зробилося свіжим і чистим, ніби його вимили милом і прополоскали водою; на конях блищала шерсть і парувала на сонці; люди весело розмовляли між собою, і обличчя їхні були веселі і добродушні. «Як же й хороше навколо!» – здавалося, говорили очі кожного.

Оксен також мружився від сліпучого сонця і розминав затерплі від довгого сидіння ноги.

– Що ж, хлопці, сіяти вже сьогодні не будемо, запрягайте – і на Троянівку.

Цю звістку прийняли, як і належало, – весело. Особливо молодь, яка так і кинулася збиратись. Хто запрягав коней, хто скидав на гарбу пусті мішки, один Охрім сновигав, понурий і сердитий, розшукуючи барок, який хлопці навмисне десь заховали. Сергій накричав на них, вони повернули барок, а натомість вкрали черезсідельник. Жарти слідували один за одним, все смішніші та дотепніші, всі сміялися, тільки Охрім світив очима і презирливо копилив губи.

Нарешті всі зібралися і рушили. Молодь верхи на конях, старики на гарбі. Після дощу зробилося свіжо, в калюжах відсвічувалося західне небо; іноді гарба потрапляла колесами в глибоку калабаню, розбовтувала малинову воду в темно-буру.

Оксен, позираючи на молодь, що їхала із сміхом та витівками, пригадував і свої парубоцькі роки, коли він також був отакий шаливір та веселун, і йому робилося сумно на душі за тими роками, що вже пройшли і ніколи не вернуться, і що він уже давно забув той день, коли весело, від усього серця сміявся. «Невже я такий старий? – запитував він сам себе. – Ні. Це просто від роботи. Робота постарила мене». І йому пригадалася сьогоднішня зустріч із Джмеликом, і він вирішив поговорити з ним. Джмелик їхав поряд із Гараськом, щось розповідав, не дуже скромне, про своє залицання до залужанських дівчат. Гарасько гиготів на всі груди, аж падав на гриву коня. Джмелик сидів на коні недбало і дещо мальовано, закинувши назад голову. Правою рукою тримав повіддя, лівою впирався в бік, губи його посміхалися, очі шибеницьки поблискували.

– Северин, – покликав його Оксен, підїхавши.

Джмелик притримав коня і озирнувся, веселе обличчя його зробилося дражливим.

– Ну, чого? – запитав він грубо.

– Запитати тебе хочу: навіщо ти бунтуєш чесних колгоспників?

– Сергій накапав?

– Не твоє діло. А ти запам'ятай одне: в'юни які спритні, а й тих у підрешітку ловлять.

– Не лякай, я не з плаксунів.

– Я не лякаю, а шкодую, що не розкендюшив у тридцять другому році увесь ваш джмелячий рід. Тепер би легше було.

– А чого жаліти? – здивувався Джмелик. Він шкірився, але обличчя його і особливо очі віяли холодом. – Воно й зараз ще не пізно. Тільки дзенькни в район по телефону...

– Нам не горить. Встигнемо.

– А як не вдасться?

– Це ти про що? – рвучко обернувся Оксен, лютіючи очима, і навіть припинив свого стригунця.

Джмелик весело, але разом з тим і якимось жадібно затріпотів ніздрями:

– Щось ти дуже боязким зробився, председатель, – уже голосно зареготав він і, вдаривши каблуками коня, пустився вскач за підводами, що вже зїжджали на Бееву.

VIII

У сім'ї Вихорів повелосся так, що Йонька вважав себе за хазяїна двору і був переконаний, що якби не він, то господарство б захиріло, хлів завалився, а корова здохла б, а насправді ж всьому давала лад Уляна, і тільки дякуючи їй проквітало домашнє господарство. Йонька був якийсь невдаха, і все йому не в руки потрапляло, а ковзало поміж пальцями. Приміром, Йонька, поцмокуючи люлькою, говорив, що вигідніше продати овець і купити кіз або що треба продати корову і прикупити овечок, Уляна того не заперечувала, хоча знала, що ні того, ні другого робити не можна, бо в господарстві і масла, і молока, і овечого лою потрібно: зимою Гавриловим дітям тільки й рятунок від простуди, що парене молоко з лоем. Та й те сказати – заріжеш вівцю, м'ясо на поставку, а шерсті трохи здаси, а то таки трохи й вигадеш дітям на рукавички, а може, і на сірячину назбираеш. Йонька говорив, що треба зробити курник із глини, Уляна не заперечувала, хоч робила своє, тобто й пальцем не ворушила для того, щоб будувати той курник, бо знала, що в тому немає необхідності: клуня он пуста, держи курей хоч тисячу. Йонька бачив, що в господарстві нічого не робиться так, як він велить, гримав дверима, сердився і навіть сікався до Уляни з кулаками, а вона ходила тиха і присмирніла, як черниця після молебня, потурала господареві у всьому, знаючи, що буря перекуде і буде не так,

як він хотів, а так, як вона хотіла, і що Йонька про все забуде і через кілька днів уже буде з нею сперечатися, що це він говорив, щоб кури зимували в клуні, а не вона.

Цього ранку Йонька встав удосвіта, коли шибки на вікнах були іще чорні і по Троянівці в синій імлі хрипко горланили півні. Нацупив на себе сто раз латаний кожух і, не сказавши нікому слова, вийшов надвір. Тільки Уляна розтопила в печі, влетів у хату, немов із пожежі:

– Буди Гаврила і Тимка. Бики у дворі ждуть.

– Куди ж це? – заклопоталася стара. – Я ще й снідати не зварила.

– Еге, будемо тебе ждати, доки ти тут намоняєшся. Ну, йди, чого витріщилась?

Уляна, зітхнувши, накинула на плечі теплу хустку, почовгала з хати.

Через кілька часу кремезний Гаврило покульгував біля гарби, здивовано знизував плечима.

– Що це він задумав? – питав він у сердитого зі сну Тимка, що прикручував вірвовку до розорин.

– А чорт його знає! Хіба в нього допитаєшся?

Прийшов Йонька – мовчазний, заклопотаний, взяв волів за налігач, потяг із двору.

Через сонне село пройшли майже галопом. Йонька безнастанно стьобав биків батогом, і маленька постать його метлялася, як прив'язаний до налігача рептушок із сіном. Коли виїжджали на Беєву гору і бики ступали повільніше, він заметушився, як циган у чужій конюшні.

– Підсобляйте. Чого плентаєтесь, мов сонні.

– А що підсобляти? Пусту гарбу тягти?

– Хоч би й так. Волики он як хекають.

– То ви нас запряжіть, – порадив Тимко.

– Ет, що з тобою, дураком, балакать!

Вихопилися на гору, від биків потягло свіжими кізяч-ками. Ярмо рипіло і подзенькувало занозами; Йонька, учепившись за налігач, усе погейкував та цьвохкав батогом. В хутір Ковбики приїхали затемна. Йонька зайшов у чиесь подвір'я на самому краю хутора, побудив собак, вони скажено рвалися із ланцюгів, готові змежелити Йоньку разом із кожушиною. Рипнули двері. В темряві зачорніла людська постать, притишеним голосом втихомирила собак. Йонька про щось пошептався із незнайомцем і швидко повернувся назад.

– Держи за мною.

Гаврило слухняно повів за ним биків.

В полі стояла тиша, з улоговин тягло нічною росяною мрякою; гарба зачіпалася за кущі, і Тимка оббризувало холодним свіжим дощиком, так що навіть на губах осідав прісний смак роси. Було так темно, що Тимко не бачив ні дороги, ні гарби, і коли кущами зірвало з нього картуз, то він довго лазив рачки і не міг намацати його на землі. Тоді він присвітив сірником і побачив свій картуз, що лежав біля самих ніг.

– Що ти там світиш, в очах би тобі світило! – вилаявся Йонька.

Тимко зараз же погасив сірника, і густа темрява знову заступила очі. Вони проїхали якийсь ярмом, видерлися на горб і зупинилися перед чорною купою – то було дерево, складене в штабелі.

– Грузіть!

Добру годину рвали на собі жили, пересаджуючи через ручиці важкі колоди. Коли навантажили, Йонька перехрестився і сказав таємничо:

– Стояки будуть на хлів. Ну, паняйте.

Старий сів на підводу лише тоді, коли проїхали добрий шматочок степу. Набив люльку тютюном і зробився ніжним та розчуленим.

– Отак, дітки, треба на світі жити. Трапився добрий чоловік – от і будемо з хлівчиком. Не жени бичків, Тимку, бідна худоба зовсім охляла. – Йонька зашурхотів долонями по мокрій корі. – Дубина. Вік стоятиме.

У широкій улоговині їх підстерегло сонце, занози заблищали, шерсть на биках запарувала, ратиці залишали на мокрій землі чіткий слід, від бичачих морд віяло теплом. Йонька блаженно розстебнув кожух, показав люлькою за синіючі горби:

– Уже й Троянівка недалеко.

Від цих слів ніхто в танець не пішов, бо всі знали, що дерево крадене і ще невідомо, чим ця подорож закінчиться. Гаврило ліниво шкутильгав, спираючись на ясену колезку та пощипуючи вуса, схожі на припечені сонцем кукурудзяні чубики. Тимко шулився від вранішньої прохолоди і, щоб зігрітися, збивав батоном святу землю. Улоговина дедалі звужувалася, і нарешті вони вїхали в глибокий яр із крутими високими стінами. Тут було холодніше і вологіше, сонце не досягало, із глиняних нір цілими зграями вилітали пічкури, ширяли у биків попід животами і зникали у свіжому прозорому ранковому повітрі. Раптом попереду почулося кінське іржання. Йонька завмер із люлькою в зубах, дав знак зупинитися. Все виразніше чувся тупіт копит, потім зовсім близько брязнула вуздечка, і з яруги виїхав широкоплечий вершник з похмурим, дикуватим обличчям і чорною смолистою бородою.

– Що за ліс везете? – запитав він, спинивши коня. – В колгосп, чи що?

– Ні, добрий чоловіче, собі на хлівчик, – бовкнув Йонька.

– Та-ак. – Вершник обміряв очима колоди, нахилившись із коня, поцокав по них вербовим прутиком. – Завертай назад.

Йонька хижо наставив угору борідку:

– А ти хто такий, що командуєш?

Вершник, не відповідаючи, зліз з коня, дужою рукою легко відсторонив Тимка від биків і розвернув підводу назад. Його вчинок був такий несподіваний і наглий, що всі були приголомшені і не могли сказати й слова. І тільки тоді, коли вершник знову сів на коня і поїхав попереду, Йонька з дивною для його літ шустрістю кинувся вслід за ним.

– Управитель який вилигався! – закричав він, забігаючи наперед і намагаючись завернути биків. – У мене син при двох кубиках у Червоній армії служить, то маю я право чи не маю?

Гаврило смикав батька за рукав, щоб затих, а він на те не зважав, люто бубнявів очима і ліз на бійку. Шапка, перекручена задом наперед, була аж на потилиці, як у спійманого на базарі баришника.

Здоровань не звертав ніякісінької уваги на крики та сварку старого, їхав собі, опустивши голову і ніби придрімуючи; широка спина його, обтягнута потрісканою шкірянкою, рівномірно похитувалася на сідлі.

В хутір Ковбики приїхали в траурному мовчанні, один Тимко весело підморгував хутірським дівчатам, що, розпалені цікавістю, п'ялися на тини, та чарував їх своїми бісячими очима. Хутір проїхали б без пригод, якби не дід у сірячині, що пас на вигоні кіз. Побачивши процесію, він підтягнув штани, журливо закивав головою:

– Умів, значця, вкрасти, та не вмів заховати.

– А ти чого гавкаєш, бубурішок овечий? – люто накинувся на нього Йонька і залопотів кожушиною. – Хочеш, щоб я тобі наклав на старість?

Гаврило і Тимко насилу відтягли осатанілого батька. Здоровань лісничий заставив скидати стояки на те саме місце, звідки вони були взяті, склав акта і поїхав геть, не сказавши ні слова.

Йонька плювався всю дорогу, бив себе батоном по спині, потім, щоб полегшити своє горе, всю вину звалив на хлопців:

– Через вас, белебнів, у халепу вскочив. Казав – їдьте степом, так вам у долину захотілося!

Мекнули мої стояки!

Як приїхали додому – старий мов сказився: ускочив у клуню, викинув звідти дві лопати.

– Копайте мені яму, прокляті ледацюги!

Тимко обміряв очима сухеньку постать старого, розкреслив вістрям лопати прямокутник приблизно для його росту.

– Що ти мітиш? Що ти мітиш, щоб тобі руки посудомило! На стояки яму.

– А я думав, на вас.

Старий тільки махнув рукою, побіг із двору. Тимко відігнав у артіль биків, а після сніданку вийшов з Гаврилом копати ямки.

– Давай вириємо йому одну, під нужник. Старий посидить над нею з пряжкою в зубах і вгамується, – порадив Тимко, але Гаврилові було не до жартів.

– Через його дурацькі витребеньки на роботу не пішов і дома нічого не зроблю.

Надвір вийшла мати з торбинкою насіння в руках, старі калоші ляпали її по п'ятах.

– Город не саджений, корова не нагодована, а він хлів буде. Здурів. Зовсім здурів на старість.

Йонька між тим чвалом біг до сільради, його так і тіпало, так і шматувало, щоб поскаржитися владі, як з ним не по-чесному сьогодні вчинили і яка несправедливість його спіткала. Але і в сільраді його чекало розчарування: на дверях висіла табличка з написом: «Прийома нет. Нахожусь по службних ділах».

Йонька понюхав табличку і вискочив назад. Кузьма, який по своєму звичаю дримав під конюшнею, на запитання Йоньки, де голова сільради, почухав перенісся і відповів, що «немаєть, поїхав на совіщання». Йонька потоптався біля Кузьми, пошкварчав люлькою і, крутнувшись на місці, гайнув полтавським шляхом прямо в Зіньків – скаржитися в райвиконком. На Беевій горі його наздогнав Прокіп Тетеря, що їхав дροжками в район, і милостиво, хоч і з деякою понурістю, дозволив і старому підїхати разом із ним до району. Про що вони говорили дорогою – невідомо, ясно тільки те, що вже аж біля липки, що росла собі самотньо в степу і по якій троянчани, які йшли на базар чи на ярмарок, визначали, що пройдено якраз півдороги, старий зіскочив із дροжок і побіг назад на Троянівку. Він біг так, що коли вскочив у село, то кози, що паслися на вигоні, повиривали прикорні, і двох із них знайшли після цієї події аж у сусідньому селі. Ускочивши в двір, старий схопив вірвовку, що висіла на тину, і, розмахуючи нею, як киргиз арканом, побіг на хлопців, що спокійненько собі говорили, поспиравшись на лопати. Старий підлетів звірюкою і, ні слова не говорячи, угилив Тимка по боку. Той гикнув від удару і впав на купу свіжої землі, але потім схопився і, згрібши лопату вобіруч, сіконув нею на два сантиметри вище голови старого.

– Р-ря-туй-те-е, вбивають! – закричав не своїм голосом Йонька і з переляку впав.

З городу прибігла Уляна і, побачивши, що старий сидить собі і нікого не чіпає, вирішила, що б'ються між собою брати, бо якраз Гаврило із серйозним обличчям ватлав на землі Тимка. Мати хапала старшого сина за руку, примовляючи: «Гаврюшо! Що-бо ти робиш? Гаврюшо!» Але Гаврило не слухав її, доки не одволік Тимка в хлів і там закрив його. Бачачи, що небезпека минула, Йонька встав і накинувся з кулаками на жінку і таки побив би її, якби не Гаврило, якому тільки й судилося сьогодні, що розмиряти перебойців.

– Це ти навчила його, відьма голохвоста, на людей із смертю кидатися! – репетував на весь двір Йонька.

– Господи, та що тут у вас скоїлося? – все більше блідла Уляна, притискуючи руки до грудей.

– А-а, ти не знаєш! Ти все дурочкою прикидаєшся? Тобі вуха позакладало? Не чуєш, що люди балакають?

– Господоньку святий, та що ж?

– А те, що твій сопляк трохи мені голови лопатою не зрубав. На два вершки від смерті був. Якби не Гаврило, завтра б і ховали. Тільки що зустрів Прокопа Тетерю, каже, що всовіщав Тимка, щоб Орисю з ума не зводив, так він на нього із залізною занозою налетів. Так ні ж! –

затупотів ногами Йонька, сварячись на хлів, де відсиджувався замкнутий Тимко. – Я тобі цього не прошу. Я тобі виведу лінію, сибіряка проклятий!

Уляна, плачучи, пішла в хату. Йонька дременував із двору, Гаврило, відхекуючись, озирався навколо, чи ніхто не бачив із сусідів їхньої сварки. Потім сів на дривітню, витер рукавом піт. Кури, задоволені веселою інтермедією, розгрібали гнойок і дружно цокотіли із жвавістю ярмаркових спекулянтів.

Брати мовчали. Один сапав за стіною, другий сидів, задумавшись, надворі.

– Не буде з тебе доброго чоловіка, Тимку. Отак і зогниєш у тюрмі через свій дурацький характер.

Павло Гречаний, пихкаючи цигаркою-бичем, підійшов до Гаврила і сів поряд. Сорочка в нього була розхристана і висмикана, на м'язистій шії висихав піт, видно, Павло тільки що випустив лопату з рук. Він не сказав «здрастуйте», не сказав, чого прийшов, а просто сів, пихкаючи цигаркою, і мовчав. Так пройшло з півгодини. Потім він виплюнув із рота недопалок і сказав:

– Як був я на Донщині, так спересердя одному козакові двері вилами пробив. Повіриш, як садонув, так і загнались по держак... Н-я-а-а.

Гаврило взяв лопату і побрів до свого двору, а Павло сидів пеньком, пускав дим під чужу стріху. Уляна, що вийшла з хати вилити помий, сказала, проходячи мимо:

– Ішов би ти, Павле, додому, а то ще хлів спалиш.

– Не спалю, – лїниво обїззався Павло, не рухаючись із місця.

Як тільки Уляна зайшла в сїни, із хліва виринув Тимко. – Дядьку, дайте закурити.

Павло вийняв кисет і мовчки передав його Тимкові.

– Ти, парубче, свого не попускай. Так-то.

Тимко мовчки кивнув головою і довго ворухив у задумі густими бровами, потім перес-трибнув через тин і пішов городами до Ташані.

Верби кидали на леваду широкі тіні, біля потїчка го-робці пили воду, мережали лапками густу грязючку. Тим-ко кинув на них палицю, і вони з шумом злетїли, густо обсївши осокїр. Петляючи поміж лозами, Тимко вийшов у горїшній кїнець села. Марка застав вдома. Він сидїв за столом і сьорбав борщ. Руде волосся на голові горїло мїдним дроттям.

– Пішли зі мною. Дїло є, – похмуро сказав Тимко, сїдаючи на лаву.

Марко, здавалося, не розчув його наказу, бо дїстав із мисника стручок перцю і заходився м'яти його ложкою.

– Кажуть, перець кров розбиває. А я його змалечку їм. Може, через те й рудий?

Тимко вирвав із його руки ложку, швиргонув під стїл.

– Ти чув, що я тобі сказав?

– О, диви! – наїжачився Марко. – Сказ на тебе напав, чи що? – і, витерши губи, полїз під стїл за ложкою.

– Ти йдеш чи нї?

Марко заблимав повіками і деякий час здивовано дивився на Тимка. Побачивши холодну каламуть у очах товариша, зрозумїв, що трапилося щось надзвичайне, і якимось несмілим, мученицьким тоном, в якому почувалася вся гїркота відданого рабства, сказав:

– Іду вже, чого кричиш? – і, згрібши зі столу крихти, вийшов надвір. – Дурна голова що не придума, а ногам робота. І куди ти мене оце ведеш? – допитувався Марко.

Тимко не відпїдав. Швидко пройшли через Марків город, спустилися до Ташані. На них вїйнуло запахом ряски, тихим шелестом очеретїв. На Горобцевїй кладцї жїнки, виставивши напоказ голї литки, дружно гупали праниками, і те гупання гарматними пострїлами віддавалося за Ташанню. Тимко, жадїбними принадами досмоктуючи цигарку, поп'явся сте-жечкою, що вела до Прокопа Тетері. Маркові відїбрало ноги, руде волосся підняло картуз.

– Що ти задумав?

Тимко не відповів. З деяким острахом відкрили хворостяні ворітця, зайшли в двір. Червоний півень, схожий на сердитого турка в чалмі, побачивши незнайомих людей, сердито затрусив сергами і, високо піднявши голову, щось тривожне крикнув на курячий гарем; кури перестали гребтися в гною, попіднімали голови.

Зайшли в сіни. Тимко топтався попереду і ніяк не міг знайти клямку від дверей. Марко переминався з ноги на ногу, як лис у капкані: раптом він почув, як щось капнуло йому на картуз. Він зняв його з голови і побачив руде п'ятенце: угорі на драбині сиділа курка і насмішкувато дивилася вниз.

«Кепська приміта. Чи його крутнуть назад, доки не пізно?» Але в цей час Тимко відкриває двері і каже голосно:

– Здрастуйте!

– З п'ятницею будьте здорові, – підпрягається й собі Марко, ховаючи за спину картуза.

Тимко сідає на лаву, а Марко ліпиться до одвірка.

За столом саме обідають: Прокіп Тетеря, червоний і спітнілий, не встигши донести ложку до рота, дивиться на хлопців такими виряченими очима, ніби перед ним не сільські парубки, а сатанинське наводження; Одарка, як різала ножом хлібину, притисши до грудей, так і держить її, отетерівши; Оріся, бліда і злякана, побачивши Тимка, рвучко встала з-за столу, відкрила рот, ніби хотіла щось сказати чи крикнути, потім затулила його фартушиною і не сказала нічого, а мовчки опустила на лаву, похнюпивши голову. Нарешті секунда загального оціпеніння пройшла. Прокіп доніс до рота борщ, проковтнув його і зупинив на Тимкові шорсткі очі:

– В чужій хаті питаються, чи можна сісти, а не лізуть на покуття по-свинячому.

– Нічого, ми й непрошені сядемо.

Тимко кладе біля себе на лаві картуз, трусить кучерями, а вони – блискучі, смоляні, шовкові – так і розкочуються по голові пружними кільцями. Смугле лице його незалежне, дихає завзяттям і нахабством.

Западає гнітюча мовчанка. Всім стає незручно, і кожен не знає, як себе поводити, що говорити. Тетеря знову бере в руки ложку і починає сьорбати борщ, тяжко рухаючи щелепами; Одарка із страхом і покірністю на обличчі крає хліб; Оріся сидить притиснувшись до грудей, нервово перебирає пальцями оборочку фартушка, блідість поволі зникає з її обличчя, щоки рожевють, вушка її з золотими сережками горять, як пелюстки троянди.

– Ну, чого прийшли? – питає нарешті Прокіп, витираючи рушником спітнілого лоба.

– Дільце в нас є невеличке. Ви, дядьку, хочте сердіться, хочте ні – а Орісі я нікому не віддам. І якщо ваше слово, то й женився б.

Тетеря встає з-за столу, важкою ногою іде в хатину і повертається звідти з макогоном у руці.

– Ану, вискакуйте по одному!

Марко хватається за клямку. Тимко говорить тихо:

– Силою нічого не вийде. Давайте краще по-доброму. – Чула? – кидається раптом до жінки Прокіп. – Та щоб отакий бандитюга був моїм зятем? Та ніколи в світі! Краще в труну ляжу!

– Заспокойся, Прокошо, не гарячись, – сокорить біля нього Одарка. – Тимко парубок, мо, й гарячий, але роботящий. Любов та совіт, житимуть не гірше других.

– Що-о? – кричить Прокіп і зозла швиргає макогін у кочерги, так що вони торохтять там, як кості мерців. – Затули собі рота і не пащекуй! Ніколи цього не буде!

Оріся зіскакує з лави, очі її туманяться слізьми, лице горить, як у вогні, груди напинають кофтинку. Вона швидко підходить до Тимка, хапає його за руку і, змивши віями слюзи, своїми голубими очима, в яких горить нескорена рішучість, як роздратована кішечка, вставляється на батька:

– Хоч і трісни, хоч і лопни, бий, виганяй, а Тимко любий мені – і все тут! З ним хоч на край світу піду, скориночку хліба їстиму, аби з ним, аби вдох! Оце тобі моє слово.

– Геть, проклята, геть! – заревів на всю хату Прокіп і, вчепившись Орісі в коси, смикнув її до себе, щоб викинути з хати, як щеня. Але Тимко спокійно виступив наперед, одірвав Прокопові руки од густих кіс коханої, сказав, посіпуючи губами:

– Не чіпайте дівчини. Вона хоч і ваша дочка, а бити її не дозволю.

Потім надів картуз і ступив до дверей, біля яких завмер від страху Марко.

– Що ж, дорогий тестечку, – сказав Тимко, затримуючись у дверях. – Не хочеш по-доброму, візьму силою, – і, переступивши поріг, гримнув дверима. Вслід йому гарячим молотом ударив у серце повний жалю і розпуки крик Орісі.

ІХ

В контору артїлі вбіг Прокіп: картуз на потилиці, черемхове пужално так і в'ється в руках, обличчя розгублене, піт очі заливає.

– Посівматеріал вийшов, – видихнув він за один раз і важко сів на стілець.

Оксен, що саме розмовляв із рахівником, затих, очі його зробилися суворими.

– Як нема? Тобі ж давано!

– Що ж, що давано! Висіяли!

– В тебе завжди не так, як у людей. Скільки не засіяно?

– Гектарів десять.

Гуртом стали радитися, що робити. В артїлі посівматеріал вийшов, з району позичали два рази і сказали, що більше не дадуть. Як бути? Оксен, похмурий і сердитий, поїхав у сільраду ще раз дзвонити в район.

Гнат сидів за столом і, порипуючи стільцем, перечитував телефонограми, прислані з району за ніч.

– Чого прибіг? – запитав він, не відриваючись від паперів.

– Зерна просити.

– Дохазяйнувався. Сажать вас за такі штуки...

Оксен, не вступаючи в розмову, став сердито крутити ручку телефону. Головний агроном відізався не скоро, потім, коли його нарешті викликали, довго мекав щось невиразне і під кінець сказав, що не дасть ні зернини. Оксен, скрипнувши зубами, повісив трубку.

– Розбазарив зерно, а тепер, знаєш-понімаєш, у телефон гуркаєш? – знову обізався Гнат, відсуваючи від себе книгу телефонограм.

– Через таких, як ти, й розбазарив, – скипів Оксен, тремтячи бровами. – Хто, як не ти, перед районом із кожної ліз та розпинався, що Троянівська сільрада виконає й перевиконає? Тепер сам у кущі, а на мені хочеш виїхати?

– Що за розговори? – насторожився Гнат. – Ти що, проти держпоставок?

– Держпоставки я виконую, але додаткових, тобою вигаданих, більш виконувати не буду. Зарубай собі на носі.

– Постій, постій, – повільно звівся за столом Гнат і чинно, дещо театральнo заклав праву руку за борт кітеля. Очі його війнули холодом. – Ти куди звертаєш? Та ти знаєш?..

– Ну, от що. Ти мене не лякай. Я не з заячого пуху. А посівну провалювати і залишати колгоспників без куска хліба із-за того, щоб ти був на хорошому рахунку, я не буду. І так і знай: на слідуєчий рік держпоставку виконаю і більше не дам ні зернини.

– Та ми ж тебе... та ми ж тебе будемо судити... за такий саботаж... Та ти знаєш, чим це пахне?

– Чим би не пахло, але колгоспної справи, за яку я бився, тобі валити не дам...

Оксен гримнув дверима, вискочив надвір. На рундучку зустрів Кузьму з вуздечкою в руках, спитав насмішку-вато:

– Ти що, голову загнуждувати йдеш?

– Ге, його загнуждаєш. Він тобі й вудила перегризе к монахам. Іду запитати, чи не їхатиме куди. Порядок такий завів, – зітхнув Кузьма і побухав коридором, подзвонюючи вуздечкою.

«Еге ж, завів, – роздумував Оксен, повільно сходячи з крилечка, хрускаючи чобітьми по соняшниковому лушпинню. – Бач, скільки за ніч нашеретували! Клубу в селі нема, молодь нудьгує, а він собі папери перечитує. Так. Так. Але що робити із зерном? Зерно. От питання».

Оксен сів на лінійку, розібрав віжки і крикнув на конячину, що дрімала, опустивши голову. «А що, як поїхати в “Зорю”? – прийшла йому в голову раптова думка. – Так. Так. Тільки в “Зорю”. Інакшого виходу немає». І тільки він про це подумав, як в його уяві вималювалася огрядна постать із веселим, добродушним обличчям – голова «Зорі» Самійло Чередниченко. «Так, тільки до нього. Якщо він не допоможе, значить, ніхто».

Не доїжджаючи до ташанського мосту, Оксен круто звернув праворуч і поїхав ступською дорогою, що пролягала поміж піщаними горбами. Незабаром спустився у глибоку яругу, порослу чагаром і дикими грушками. В ярузі було сиро й задушливо, з-під торішнього листу вишпиговувалася молодесенька голковидна блідо-зелена трава, по ровях, де ще недавно лежали сніги, стояла густа і чорна, як дьоготь, вода, що пахла не то мазутом, не то терпкуватим душком перегнилої вільхової кориці. У вільшанику над болотом голосно клопоталися сороки. Маленькі, схожі на горобців, чубаті посмітюхи клювали на дорозі кінські кізячки, із слабим шумом, схожим на шум тополиного листу, злітали поперед морди коня і знову паслися на дорозі, аж доки до них не наближалася підвода. Сонце пригрівало, понад зеленим лугом слався синенький димок весняних випарів, гнав поперед себе гнилуватий болотяний душок. Навколо все було таке зелене, таке урочисте, свіже й пахуче, минулорічні чорні сережки так ніжно тремтіли на старих вільхах, що здавалося, прислухайся трохи і відразу почувеш тихий хрустальний дзвін. Небо над яругою було таке чисте і таке гучне, що коли кобилячина, теж, мабуть, зачувши красу і роздолля, підняла вгору голову, вишкірила зуби і заіржала, то іржання те розбилося зараз же на десять відгомонів, і покотилося по ярузі, і пішло бродить та гомоніти понад болотечком так, наче не одна коняка заіржала, а принаймні цілий табун.

«Перезимувала? – сміявся Оксен, помахуючи батіжком. – Тепер підеш жити краще. Трава он яка росте, густа та соковита».

В Троянівку Оксен повернувся вечером, коли в Ташані востаннє полоскалися білі гуси, збираючись вилазити з води і розходитися по домівках, коли західне сонце пускало понад лугами рожевий туман, а річка зробилася тихою, гладенькою. В ній відбивалося рожеве небо, густі верби, білі гуси з витягнутими шиями, куцувата куга, зелені осоки, синє громаддя Беевої гори.

В артільному дворі його зустрів Григір, суворо оглянув забризкану грязючкою коняку, журливо захитав головою:

– Пропала лошиця. До ранку чи й доживе. Отак гнати? Як у тебе й рука піднімалася?

Оксен, знаючи звичку Григора все перебільшувати, мовчав.

Коли, приміром, скрипіло непідмазане колесо, Григір говорив: «Пропала гарба», коли бачив п'яного чоловіка: «Пропає чоловік. Воно б і голову пропило, так від шії не відділяється».

Побачивши мішок із зерном, Григір трохи пом'якшав, хоча й не виявив особливого захоплення:

– Дали, як украли, куркулі чортові! У них шкуратка на латку не розживешся. Прийдуть же й вони до мене – наберуть у долоні, ще й у пальчики.

Забравши хомут, віжки, черезсідельник, повісивши на шию дугу, Григір рушив до конюшні.

– Там до тебе якийсь чоловік приїхав, – крикнув він, озирнувшись. – Коли б не лектор із району, бо цілий день у конторі сидить. То як же? Завтра сіємо на клину чи будемо ждати, доки земля протряхне?

– Ввечері зберемо бригадирів, порадимося, – кинув на ходу Оксен і попрямував до контори, відгадуючи, що ж то за чоловік його чекає і по якому питанню. «Якщо лектор, – відішлю в поле, хай там і витюгує по своїх шпаргалках, а в конторі людей збирати не буду – нема часу». Оксен відкрив двері і відразу ж побачив шуплого чоловіка у військовій шинелі, що сидів до нього спиною. Почувши, що в контору хтось зайшов, чоловік озирнувся і уважно крізь окуляри глянув на Оксена. Бліде, безкровне лице незнайомця було спокійним, навіть трохи відчуженим, тонкі губи міцно стиснуті.

– Голова колгоспу товариш Гамалія? – сміливо запитав він, не перестаючи пильно дивитися на Оксена. Той погляд неприємно вразив Оксена, і він подумав, що ця людина теж неприємна і з нею тяжко буде зговоритися.

– На яку тему ви приїхали читати лекцію? – сухо й неприязно запитав Оксен.

– Моє прізвище Дорош, – ввічливо відрекомендувався незнайомець і подав з довгого рукава шинелі свою малесеньку білу, майже жіночу ручку. Він подав її швидко, зробив легесенький потиск і зараз же відірвав назад та сховав у хоботок рукава, ніби боячись, щоб її не розчавила широка, як лопата, долоня Оксена.

– Очевидно, – слабо усміхнувся Дорош, – я буду у вас читати і лекції, але приїхав я сюди як секретар майбутньої партгруппи.

Він скинув окуляри, став протирати рукавом шинелі. І дивно – разом з окулярами зникла з обличчя суворість, і воно зробилося якимось задушевнішим, м'якшим, навіть приємним, в ньому проступало навіть щось дитяче. Особливо помітнішою, яскравішою стала його усмішка. Потім він знову начепив окуляри, підсунув їх характерним рухом – рогачиком із вказівного і середнього пальців – і, переконавшись, що вони сидять міцно, знизу вгору рвучко кинув головою.

– Бачите, мене демобілізували, вірніше, списали в запас і от прислали... працювати в артіль.

– Натурально. Але я не знаю, що ви будете робити у нас в артілі...

Оксен потис плечима і непомітно для Дороша глянув на його малесенькі білі ручки. «Такими руками тільки на картах ворожить», – подумав він і опустив очі.

– Я трохи знаю агрономію і тваринництво. До армії я вчився в сільськогосподарському інституті.

– Що ж. Це добре, – сказав Оксен, але Дорош уже зрозумів, що Оксен не дуже задоволений оцим призначенням. Дорош знову підсунув окуляри тим же самим характерним рухом, усміхнувся, і шкіра ледь-ледь зарожевіла на вилицях.

«Зажене мене в гроб такий секретар, – мовчки журився Оксен, постукуючи чобітьми під столом. – Як же я його у степ виведу? Та його ж вітром занесе аж у Сумську область. Одні ж кості, шкірою обшиті. Мощі з Києво-Печерської лаври. Ні, завтра ж їду в район, хай пакують у посылку і шлють на Південний берег Криму. У мене не патронат і не курорт для охлятих».

Надворі, при денному світлі, постать Дороша зробила на Оксена ще гірше враження: шинеля теліпалася на ньому, як на кілку, кашкет весь час налізав на вуха, що аж світилися на сонці.

«Ну й прислали робітничка... На тім світі і то, мабуть, вигулюються кращі».

Оксен сердито брѳохався через калюжі. Дорош же йшов, підібравши по-жіночому шинелю, обережно ставив маленькі хромові чобітки, де сухіше, мабуть, боявся промочити ноги. Ступав він дрібненько, швидко і легко, так що порою Оксен ледве встигав за ним. Хвилинами він зупинявся, і очі його жадібно, з якоюсь невситимою жагою вбирали в себе і голубе чисте, привітне та лагідне небо, і пахучу, свіжу, новонароджену ніжну зелень дерев і то засві-

чувалися тихим сумом, то спалахували замилюванням, і тоді він дихав якось переривчасто, з натугою, і лице його відсвічувало незбавну радість людини, що повертається до життя.

– Селом запахло, – опустив Дорош голову, та Оксен помітив сльози, які блиснули під окулярами.

– Давно з армії? – запитав Оксен, розстібаючи свій піджак і відчуваючи гарячу духоту.

– Ні, недавно, – сердито відповів Дорош і, щільніше загортаючись у шинелю, зробив шиєю такий рух, ніби йому був тісний комір.

– Звання?

– Політрук.

Дорош знову повторив шиєю той самий судорожний рух і підкахикнув так, ніби йому щось дернуло в горлі.

– Ти чого шиєю смикаєш? Зроду в тебе так чи, може, від якої хвороби?

– Контузило мене на фінській, – скупко відповів Дорош. Ночував він у Оксена. Олена перевела дітей в хатину, а велику хату віддала гостеві.

– Боже, де ти його взяв, такого нещасного? – пошепки бідкалася жінка, сумно наставивши очі на Оксена, що зайшов у хатину за тютюном. – Чим же мені його відгодовувати? Може, йому пареного молока з медом?

– Не мала дитина. Давай, що є, – все тріскатиме.

– Як я не знаю, що йому й давати. Може, ще й не догоджу? Вареники він з картоплею та сметаною любить чи ні?

– А звідки я знаю? Що, я з ним по обідах ходив?

– То, може, молочка, свіжого, тільки з-під корови? Воно дуже пользительне. Тільки от не знаю, чи питиме. Є такі, що бридують.

– А, тебе тільки почни слухати! – махнув рукою Оксен і пішов у хату.

Дорош, заклавши в галіфе руки і навіть трішечки зіп'явшись навшпиньки, розглядав фотографії на стіні, заведені в одну велику рамку. В гімнастерці, перетягнутій в талії командирським із зіркою ременем, в чобітках, у вузьких галіфе, він виглядав ще меншим і ще тендітнішим, майже підлітком, так що Оксен, позираючи на нього, відчув до нього жаль, і в ньому раптово прокинулося почуття батьківської опіки.

– Завтра прикажу дояркам, щоб видавали тобі по два літри свіжого молока з-під корови. Треба тобі поправлятися трохи.

– Були б кістки – м'ясо наросте, – засміявся Дорош. Вечеряв він неохоче, без апетиту. Олена стояла біля столу з глечиком пінистого молока, соромливо припрошувала:

– Їжте на здоров'я. Може, вам ще підлити?

Помітивши, що Дорош не допив молока із глиняного кухля, вона образливо піджала губи:

– Чого ж це ви так мало? Може, вам не до вподоби наше молоко?

– Що ви. Молоко хороше. Просто я не звик пити його такими страшними порціями.

– Що ж тут страшного? Оксен, хвала здоров'ю, натщесерце цілий глек випиває та й нічого, а ви кухлика не подужаєте? Ні, то вам наше молоко не подобається. А може, гидуєте? Так у нас усе чисте, окропом вимите...

– Іди отам своє роби. Причепилася до чоловіка!.. – сердито позирнув на жінку Оксен.

Олена, як істинна полтавчанка, образилася з того, що гість не скористався із її гостинності і все печене й варене так і залишилося на столі цілим та непоїденим. Вона прибрала із столу і пішла в хатинку. Чути було, як вкладали дітей спати і як дівчинка сміялася, не хотіла лягати в ліжко та все допитувалася, чи не причаївся під піччю дід з бородою або розбійник із ножем. Олена заспокоювала і говорила, що ніякого діда і розбійника немає і що під піччю на тепленькому спить котик-мурчик. Дівчинка, видимо, сама захотіла переконатися, чи то справді так, і заляпала босими ніжками по долівці.

– Заснеш ти сьогодні чи ні, бісова дитино? – накричала на неї Олена. Почувся шльопок по голому задку, і дівчинка заплакала.

– Заплач, Матвійку, дам копійку, – перекривив її Сергійко, що до цього часу мовчав.

– Цить, бо й тобі дам!

– А що я роблю?

– Чоботи он приволік, як хлющі. Завтра засохнуть, як взуватимешся?

– Водою розмочу.

– Голову свою дурну розмочи в отих калюжах, по яких день у день бродиш... Лізь на піч і спи, доки я тебе халявами не відхльоскала.

В хатинці зробилося тихо. Чути тільки, як Олена шарудить хмизом, накидаючи його в піч, щоб підсох на завтра на ранок.

У великій хаті також вкладалися спати. Дорош уже лежав на розкладушці, зібгавшись калачиком, укрившись цупким домотканим рядном. Оксен довго сопів, роззуваючись, потім одніс чоботи в хатину, поставив на припічок, щоб просохли, і там же розвісив онучі.

– Ти корову ввечері напувала? – запитав він у жінки. – Напувала.

– Ну, як вона там?

– Раніше, як через тиждень, не отелиться.

Оксен більше не став розпитувати, а загасив лампу і, ввійшовши в хату, ліг на дубове ліжко. Вікно, освічене місяцем, повісило на грубку дивну мережку, кинуло посеред хати віконний хрест. За хатою стояла сонна весняна тиша. З бляшаної покрівлі стікали каплі в дубовий дзбан, стукали рівномірно, набридливо і безконечно: цьох, цьох, цьох, цьох... Під їх тиху музику Оксенові стало дріматися. Потім дрімота відлетіла, він відкрив очі і тяжко, з шумом, зітхнув. Дорош теж заворушився на своїй розкладушці і кашлянув тим характерним кашлем, коли людина наковтається пилюки і в неї дере в горлі.

– Що, не спиться? – тихо обізвався Оксен і скрипнув ліжком.

– Щось не бере...

– На новому місці завжди так. Недавно я їздив у село Перетятки до своєї рідні. Діло було зимою. Звичайно, з дороги перемерз, після вечері поліз спати на піч. Чого кращого треба? Тепло, затишно, привітно... А от не засну, хоч убий. Так до півночі провалявся, а тоді як захріп, так ледве розбудили вранці... Ну, як там на фінській було? Жарко? Вернулися деякі наші сільські хлопці, так розказують, що скрутно приходилося. Але, кажуть, і фіннам давали перцю...

– На війні хорошого мало, – неохоче відповів Дорош.

– Де ж тебе контузило? – запитав Оксен, вкладаючи в це запитання той зміст, що біля якого населеного пункту це сталося.

– На снігу під сосною, – відповів Дорош, і в його відповіді чулася прихована посмішка.

– І зовсім тобі забило памороки чи так... трохи?

– Зовсім забило...

Оксен помовчав з виглядом людини, задоволеної відповіддю, а через хвилину запитав знову:

– А скажи, якщо не секрет, що тебе заставило шукати роботу в колгоспі, а не де-небудь в місті, в теплій конторі? Адже тут робота важка. Не по твоєму здоров'ю.

– Лікарі приписали мені свіже молоко з-під корови, – відповів насмішливо Дорош.

– Мені так здається, що тобі краще було б у місті роботу шукати, чистішу. Бо в нас що? Коло свиней, коло корів, овечок...

– Ну й що? – схопився Дорош і відкинув рядно; босі ноги його нетерпеливо мацали долівку. – Ти чому мене повчаєш? Щоб хтось гнойок нюхав, а я тільки свіже молочко пив? Ні, брат, так не вийде. Треба виймати ручки з галіфе та мозолі на них наживать, коли хочемо комунізм побудувати... А ви що тут розвели? Один боїться колгоспним ледарям на горло

наступити, трудову дисципліну в колгоспі розвалив, другий з циганами воює, вогонь у печах заливає. Теж мені вояки...

– А ти так дуже не бери з копита, – понизив голос Оксен, і в голосі йому зазвучала образа. – Гнат – чоловік баламутний. Це правда. А до мене ти не лізь. Я з мужика вийшов, і я його, мужика чорномозольного, нікому не дам ображати. Я для нього душу свою готовий вивернути, і ти мене не перевчай.

– А навіщо йому твоя душа? Ти йому хліба вволю та навчи працювати чесно.

– Ну, ти дуже не хвищай. Побачимо, як ти порядкуватимеш. На старих дідах далеко не поїдеш, а молодь на шахти беруть та на заводи. А котрі десятирічки покінчали, теж від ріллі носа вернуть, вчитися їдуть. От я тобі на ферму дам дідів, і потанцюю з ними на п'ятачку.

Оксен довго перевертався на ліжку, потім накинув піджак, узув у хатині чоботи і вийшов надвір. З бляшаної дахівки хліва, переливаючись і виблискуючи, стікала на землю місячна повінь, підмивала окоренки старих верб, що росли на городі, перехлюпувала через тини і котилася ген далі, аж до Ташані, росянистими рукавами, слалася по тихій воді іскристими спалахами. Небо, високе і чисте, просівало зорі крізь невидиме решето, і вони мерехтіли, падаючи. Свіжовідклепаний місяць вичахав у холодній безвісті, розпрямлюючи навколо себе райдужну коронку. Земля сповивалася пелюшками туманів, тепло дихала в короткому сні. Свіже повітря пахло опарою і прісним духом вербової коріняки.

Оксен довго стояв посеред подвір'я, жадібно курих, миючи очі в місячній купелі, потім затоптав недопалок і пішов до хліва. Корова повернула голову і, глянувши на господаря, з шумом зітхнула. Оксен підклав їй сіна і закрив двері. «От і я вчуся потроху корівок доглядати. Так би мовити, домашню практику проходжу, – усміхнувся він, пригадавши слова Дороша про те, що треба виймати руки з галіфе. – Я-то вийму, а от подивимося, що з тебе вийде. На крутих поворотах люди носи розбивають», – сам себе втішав Оксен, але самопочуття в нього було недобрим – якийсь пекельний вогонь палив йому груди, і Оксен, щоб залити його, намацав у сінцях відро і, піднісши до вуст, став жадібно пити.

Олена відкрила хатні двері, з'явилася перед чоловіком ташанською русалкою.

– Я чула все, – шепотіла вона, торкаючись гарячим лицем його колючої неголеної щоки. – Не сварися з ним. Уваж. Він чоловік хворий.

– Іди спати. Не твоє діло.

Голос у чоловіка був сердитий. Олена не стала перечити і нечутно, як тінь, зникла за дверима.

Х

Весною в селі встають рано. Ще темрява затоплює хати, ще в світанковому повітрі ніщо ні шерхне, ще зорі поморгують у блідніючому небі і брати-ковалі похапцем клепають молотами чересло місяця, а вже по хатах то тут, то там засвічуються каганці і розвішують по тинах золоту бахрому, вже чути, як хтось брязнув відром об цямрину, заскрипів журавлем, і полилася з тихим бульканням вода в корито. Припаде до неї гарячими зі сну губами худобина, цмолить, прихекуючи, забиває спрагу після душної ночі в хліві, п'є не нап'ється. Ось лагідно обізвася до неї господар хрипким, заспанним голосом, покашляв стиха, пробухкав чобітьми від хліва до хати. Прогуркотіла підвода по шляху – то повезли молоко на сепараторний пункт, і візник сипонув у теплий морок іскрами з цигарки, що, не долетівши до землі, згасли; пройшли двоє якихось людей, голосно розмовляючи між собою, і їхні кроки загубилися відлунням у світанковій тиші. Раптом десь за Ташанню, на Залужжі, ледве чутно, так, ніби з пухової постелі, долинуло оте хвилююче серце хлібороба півняче «ку-ку-рі-ку-у-у!», і над Троянівкою спочатку в однім дворі, потім у другому, потім у третьому, потім у всьому селі відгукнулися горласті півні.

Павло Гречаний, що сторожував біля лавки і мав чи не найбільшу можливість милуватися півнячими ораторіями, присягався, що починайлом був не троянівський півень, а залужанський. Зачувши таке побреховище, Охрім два тижні не здоровкався з Павлом, бо всьому ж селу вже давно відомо, що саме його, Охрімів, півень заспіває першим, а не якийсь там залужанський. Той півень, якого він виміняв у циган за п'ятеро носилок сіна. Говорив тоді циган: «Птиця романська, не бусурманська, співа, як у золоту дудку грає. Сам курей трясє, сам яйця несе. Бери, чоловіче добрий, жаліти не будеш». І Охрім узяв. А тепер отакий наклеп терпіти? Та не допустить він цього ніколи!

Сперечатися не будемо, хто ж його знає, може, то й Охрімів півень розбудив своїм криком село. Як би там не було, а воно прокинулося і загомоніло.

В сім'ї Гамаліїв першою прокинулася Олена. Засвітивши каганець, поставила на припічок і заходилася вигрібати з печі хмиз, що вже підсох за ніч. Вона поралася тихо, щоб не розбудити гостя, але з хати вже чулося хрипке покашлювання Оксена і веселий зі сну голос Дороша. Коли Олена подала снідати і запитала його, як спалося, Дорош, посміхаючись, сказав, що спалося добре і що він навіть бачив сон; йому снилося, ніби він ходив по троянівському лугові (тут Дорош знову посміхнувся) і що це дуже цікаво, коли сниться те, чого ніколи не бачив. Олена пророчила, що сон хороший, що він ніби означає нове, щасливе життя на новому місці. Дорош погодився, що справді він починає нове життя, а от чи воно буде щасливе, покаже майбутнє, і що в сні він не вірить.

– То тільки ви, сороки, як збіжитеся, то зараз не про діло, а про сні торочите, – зауважив Оксен, і в його словах відчувалася поблажливість люблячого чоловіка до слабостей і примх своєї жінки. Дорош помітив цей тон і сказав, що жінки не були б жінками, коли б у них не було своїх, чисто жіночих слабостей. Олена з приязню глянула на нього, потім на Оксена і в душі зраділа, що вони вже помирилися, і подумала, що чоловіки цим кращі за жінок, – вони хоч і сваряться, так за діло, і не вміють хмуритися один на одного цілими місяцями, як жінки. «Слава ж тобі, Господи, що все добре», – подумала вона, усміхаючись, і пішла в хатину, і там пригадала, як минулого року вона не здоровкалася і обходила Ганну Тетерівну аж два місяці за те, що та ніби хизувалася серед жінок городньої бригади своїми чарами і нахвалялася, що як захоче, так напустить їх навіть на Оксена і поробить таке, що він сам прийде до неї спати в комору. Як жінка і мати двох дітей, Олена не могла залишатися спокійною та байдужою, в ній заговорили гордість і честь, і вона цілий тиждень ходила, як хмара, не розмовляла з Оксеном і нишком виняньчувала способи помсти над Ганною. Після довгих роздумів вона вирішила слідкувати й за Оксеном, щоб знати, де він ходить, що робить, з ким зустрічається. Але як тільки в її уяві малювалася картина, що ось вона, Олена, вночі крок за кроком крадеться за своїм чоловіком і ховає своє обличчя від зустрічних людей, то гарячий сором заливав її з ніг до голови.

«Якщо я йому не люба і якщо він людина чесна (в його чесності та порядності вона ні на крихту не сумнівалася, бо за все життя Оксен ні образив, ні обдурив її), то він мені сам скаже про це, і ми тоді вирішимо, як бути; а бігати за ним, вислідковувати його я не буду». І вона справді жодного разу не насмілювалася приглядати за ним, а просто мовчала, хмурніла і гнівалася, що чоловік не хоче помічати, як вона мучиться, що робиться в неї на душі. Потім він, помітивши, що з нею щось робиться недобре, став настирливо розпитувати, чого вона така похмура, хвора чи, може, її хто образив. Олені зробилося ще більш досадно і гірко від того, що чоловік почав її про все розпитувати. Вона вважала, що він її мучить, що він не любить її і ніколи не любив, бо якби любив, то кинувся б раніше, а то мовчав, а тепер випитує. І вона не відповідала і виставила проти нього глуху злість, бо їй здавалося, що Оксен питає і проявляє деяку стурбованість для годиться, щоб лише показати, який він добрий, а сам таки має полюбовницю. Але один раз під час таких розпитів вона, вимучена мовчанням і внутрішньою боротьбою, відчула, що глуха стіна злості повалилася, її охопило почуття безпорадності,

потреба захисту. Вона не витримала, розплакалася і розказала все, що думала і знала. Оксен нічого не сказав, а на другий день так висміяв Ганну при всіх людях, що та не знала, що робити і куди подітися. Стояла, опустивши голову, та викручувала п'ятою дучку в землі. Олена зробилася до чоловіка ще лагіднішою, ще слухнянішою, багато в чому потунала і майже обожнювала його.

Пораючись по хаті, Олена частенько позирала, чи не прокинулися діти. Але вони ще спали. Тільки Оксен із гостем, чути було, вже збиралися виходити з хати. Як тільки вони вийшли, Оксен, на ходу застібаючи піджак, сказав, що сьогодні хоче скликати правління, щоб обговорити питання про хід сівби, і сказав це для того, щоб послухати думку Дороша. Але той загорнувся у військовий плащик і перехнябив плечі:

– Дивись – як знаєш. Тобі видніше. Я тут чоловік новий, – і попрямував до корівника.

Він ішов тихо, іноді зупиняючись і вдихаючи свіже весняне повітря. Почував себе збудженим і трохи схвильованим від того, що перед ним розкривається нове життя, що немає вже військової служби, якої він ніколи не любив і яка ніколи не була йому до серця, немає госпіталю з його нудотливим смородом камфори і ефіру, немає набридливого шльопання капцями по коридорах, де прогулюються поранені, немає щоденного причепливого опікування лікарів і їх вічних запитань про те, що він їв, як їв, як спав, чи припинився в голові шум, чи є ще й досі, – а натомість навколо весняний шум, здорові, сильні люди, свіже повітря, хвилюючий запах політої дощем землі і освіженого весняною зливою степу. Є той рух, та метушня щоденного, повноцінного, трудового життя, яка завжди веселила його, надавала йому сили і бадьорості. Дорош знав, що працювати фізично йому буде тяжко, бо здоров'я його ще слабе, та непевність відступила перед чарами весни, що дедалі більше заповнювали його, будили в душі тиху любов до природи, за якою він знудьгувався і яку сприйняв тепер з хворобливою вразливістю, так що йому лоскотало в горлі і пощипувало очі.

А навколо була така дивна перевозданна тиша, такий спокій, така ніжна м'якість звуків, що, підійшовши до корівника, він зупинився, щоб іще трішечки помилуватися Беевою горою, яка туманіла у світанковім присмерку, зеленими приташанськими левадами, які диміли туманом, першими липкими листочками високих тополь, що зеленими фонтанами били з теплої землі. Він стояв під деревом у тіні, так що його ніхто не міг помітити, і бачив, як мимо пройшла жінка з оберемком соломи, і чув, як його обвіяло холоднуватим пахучим душком тієї соломи. Потім відхилив двері. Задуха коров'ячого стійла війнула йому в лице. В корівнику було напівтемно. Ліхтар «летюча миша» висів на стовпі посеред приміщення і тихо погойднувався: оранжеве кружальце світла шарахалося по долівці, кидаючи на неї довжелезну тінь від стовпа. Дорош ступив кілька кроків і почув під ногами смердюче чавкання гною.

– Є тут хто-небудь? – скрикнув він глухо.

Ніхто не відзивався. Щось громіздке, як гора, з тяжким сапанням стало підніматися поперед нього. Дорош злякано відступився назад, а потім догадався, що це корова, якої він не запрямітив у темряві і ледве не наступив їй на хвіст. В цей час щось зашелестіло в далекому кутку стайні, і лінивий заспаний голос прилинув, як із підземелля:

– То ти, Одарко?

Дорош, не відповідаючи, пішов на той голос і скоро розгледів людську постать, що зі словами: «Приймись, щоб тобі була здохла до вечора!» – стала пробиратися поміж коровами до виходу.

– Хто там? Підходь сюди, бо нічого не видно, – покликала постать.

Дорош підійшов ближче і побачив зодягнутого в довгу лахманину чоловіка з вилами в руках. Забачивши Дороша, чоловік безцеремонно поліз його оглядати, так близько нахиливши своє лице, що на Дороша гостро війнуло махоркою і тим своєрідним запахом, який мають усі люди, що пораються біля худоби.

– Щось не пізнаю, – задумано проговорив коровар. – Ви часом не по м'ясопоставках? Якщо так, то, коли ваша ласка, відпустіть тютюну на цигарочку. Цілу ніч біля товаряки кручусь не куривши.

І він наставив глибоку і чорну, мов корито, пригорщу і від радості, що зараз закурить, враз пожавішав: притупував чобітьми, приахкував, прицмокував і навіть пересмикував плечима.

– Я не курю, – винувато відповів Дорош.

Чоловік відразу зів'яв, і знову непорушна, незграбна постать стовбичила перед Дорошем.

– Тоді хто ти такий і чого сюди прийшов?

– Ферму приймати. Працювати тут буду.

Чоловік роззявив від подиву рота і стояв так кілька секунд, потім прислонився до стояка, почував спину, блаженно закректав і, поправивши на голові шапку, сказав Дорошеві:

– Ось воно якечки. Тоді йди за мною.

Він провів Дороша в куток і показав на ясла, що чорніли в темряві, як рівчак.

– Оце я тут сплю. Умгу... Так на яку ж тему ми будемо з тобою говорити? Ага, про ферму. Трудне це діло. Дуже трудне. Бо-ж-же ж мій, як зустріну якого нового чоловіка, так говорив би день і ніч, і кінця б тому не було!

– Як вас звати?

– По-селянському, значить, Кузь, а по святцях – Кузьма.

– На фермі що робите?

– Покуту несучу. Важку покуту, чоловіче добрий. Щоб мені грім шапку пробив, коли я поліз на отаке горе та на отаку біду! Караюся, як той колодник, кінця-краю не видно. І куди мої очі дивилися на той час, що не бачили, куди рука лізе, а нога ступає? Бо оце ж я і єсть завфермою, – скінчив нарешті Кузь.

– А-а, знаю, знаю! – засміявся Дорош. – Голова мені про вас розповідав.

– Лаяв?

– Ні, говорив тільки, що корови по шиї в грязюці стоять.

– І я таке кажу. А ти поспитай його! Думаєш, я сидів склавши руки? У мене ось долоні, як кінські копита. А від чого? Від вил. Кузь, матері їх у печінку, за всіх наробився! Дали мені в підмогу двох доярок та короваря Митька. То доярки ще нічого, коров с'як-так видоять, напоять, а Митько начеше, сучий син, чуприну та й дражнить дівчат по селу. А я за цього ірода гній вергаю, аж хребет тріщить. Жалівся Оксеніві – не допомагає. Все тільки обіцяє, що прижму, мовляв, Митька, а не прижима. І ходить Митяга, як і раніше, з начесаним чубом, ні за холодну воду не береться. Та це ще півбиди. Головне – корма ріжуть. Так, чоловіче добрий, ріжуть, що ні зітхнеш, ні охнеш. Буряк, як вони його там буртували в лихій години, задрівся, весною відкрили, то з нього так пара і валнула. Сіно перетоптали за зиму, а з житньої соломи що за їда? Даємо коровам, так що ж із неї за користь? Правда, падежу великого нема, з молодняка тільки шестеро здохло, так і то ж утрата. А й те візьміть у рахунок, яка зима була скажена. Горобці на льоту мерзли, падали, так куди вже телятам витримати? В горобців же пір'я гріє, а в телятка що? Шкурочка на ньому тоненька, шерсть блаженька, – погибель, та й годі, при морозах. Тут ось поверх кожуха сіряк зодяг, та й то замерзав... Умгу. Так що з кормами – біда. Велика біда. Правда, в останнє время жом виручав. Ми його з Чупахівського заводу приставляли. Благодать. І бики його їдять, і корови, з половою змішуємо і даємо, першим сортом іде...

– А куди ж ваше сіно поділося?

– А чума його знає, куди воно потратилося! Восени були два добрих прикладки, а потім як вітром розвіяло. Зосталися самі з'їдини, коней тепер ними підгодовують, бо посівна ж.

– А ви його не розікрали?

– Можесть бить, що й так. Воно в членської скотини також животи іміються.

Кузько, незважаючи на те, що по натурі був чоловік запальний, говорив тепер поволі, мляво. Дорош все частіше посмикував шиєю, мовчав.

– А ти, мабуть, багато світу об'їхав? Ге ж? – перейшов Кузько на свою любиму тему. – Подумай тільки – весь Радянський Союз поїздом об'їхати, і то скільки побачиш, а коли б на кожній станції став та поволеньки на все роздивився б. І-і, не говори, не говори! Якби в мене було карбованців п'ятсот лишніх грошей, так я б уже подивився, як люди живуть.

– У вас у корівнику є вила? – перебив його Дорош. – Отам десь стоять у кутку. Да-а-а... Ходив би і роздивлявся, як світ построений. Скільки людей побачив би, скільки б розговорів од розумних людей почув.

Дорош приніс вила, став копирсатися ними у твердому настилі гною.

– А ви часом не були на станції Роздольна?

– Ні, не був.

– Жаль. Там мій син працює. Прислав оце на днях письмо, так пише, що жалувannya отримує хороше. Жити можна. Пише, що був по таких краях, де все не так, як у нас. У нас, приміром, на волах їздять, а в них на верблюдах, і що є верблюди з одним горбом, а є з двома. Рахубиста товарижа, – засміявся Кузь. – Їсть і п'є раз на місяць. Отаку б, їдять його мухи, до нас у артіль! Ми її за всю осінь нагодували б на всю зиму, а весною в плуг...

Не встиг Кузь закінчити, як Дорош вискочив із гнояки, ніби вирваний вихором, губи його гнулися, як кора на вогні.

– Ти що муру заливаєш? Ану, бери вила та чисть, що напаскудив за зиму!

Кузь злякано метнувся в куток, довго стояв там, сопучи з перестрахи, потім вийшов з вилами в руках і мовчки заходився вичищати. «Мале, в очках, а отаке кляте, – витираючи з лоба холодний піт, розмірковував він. – Трохи вилами не штрикнув, сатана. Цей поставить ферму, в нього й бики будуть доїтися!..» Хвилинами Кузь зупинявся і роздумував про те, що самий найученіший чоловік на землі не може розгадати, що за дивне створіння людина. «Тількино говорив любо та мило і враз кинувся, як із ланцюга. Дивний світ, химерний світ, і люди на ньому чудернацькі!» – філософствував біля гною Кузь.

Надворі розвиднілося. Кузь погасив ліхтар і повісив його знову на стовп. Прийшли доярки. Побачивши чужу людину, пошепталися і, розібравши дійниці, стали доїти корів. У відкриті двері лилося матове світло, парував розворушений гній, і димок від нього густими валами відносило надвір, де вже чувся гомін і людські голоси. Заскрипіла гарба, і круторогі воли, помахуючи муругими головами, протюпали мимо корівника. За гарбою, цьвохкаючи батіжком, пробіг хлопчик років дванадцяти в довгому батьківському піджачку і закричав тоненьким радісним голосом:

– Дядьку Андрію! Красолька лошачка привела!

– Невже?

– Йй-богу. Такий кумедний. Я підійшов його погладити, а він труситься-труситься. Чого він так труситься?

– Бо ще малий, а от виросте великий, він тобі зуба виб'є...

Після гарби проїхала підвода, запряжена парою худих і змучених кляч. На возі сиділи дядько в шапці і широкоплечий парубійко-погонич, в задку воза лежали, виблискуючи на сонці лемешами, плуги. Потім почулося якесь гупотіння по землі, видно, що бігло по ній щось важке і сильне. Воно зупинилося за стіною корівника, тяжко і сердито дмухало, обнюхуючи стіну. Хтось тривожно крикнув: «Переймай!» – і кілька чоловік протупотіло мимо корівника. За стіною знову тяжко сапонуло кілька раз, і в отворі дверей появилася бугаяча морда.

– Закривай двері, коров подушить, сатана, – злякано закричав Кузь. Сяк-так закрили двері і через другі, протилежні, вискочили на двір, де вже метушилися з дрючками люди, ганяючись за бугаєм.

– Направляй сюди, – відважно кричав Охрім, розмахуючи віжками. – Я його, кажись, удержу.

– Штани свої краще держи! Силач який знайшовся. – Нуздай його! Нуздай!

- Підходь, підходь...
- За губу хватай, за кільце! Відразу посмирнішає.
- Ухвати себе за ріпицю...

Бугай ходив по кругу, красиво вигнувши жирну, у важких зморшках шию, не звертаючи уваги на людей, що обступили його зі всіх боків. Він грався з ними і дражнив їх. Розігнавшись, мчав двором, як вітер, як злий дух, і раптом, налетівши на людську стіну, зупинявся, ніби вrostав у землю.

Червоними осатанілими очима тупо дивився на своїх приборкувачів і стояв непорушно, як статуя, навіть дозволяв наблизитися до себе на таку віддадь, що його вже можна було схопити за дерев'яний держак, з'єднаний з кільцем, яке було заправлено йому в ніздрю. Але як тільки до нього хто наближався і простягав руку, щоб уже вхопити за держак, він різко відскакував убік і, задравши хвоста, біг далі, кидаючи ратицями землю на приголомшених і безпорадних людей. Відбігши, знову зупинявся, обнюхував під собою ґрунт і, задравши вгору голову та закопилівши губу, ревів з такою силою, ніби в його грудях був захований паровоз.

Метушня у дворі все посилювалася, і чим більше було цієї метушні, тим більше неполадку. Кожний радив, як треба зробити, щоб спіймати бугая, і, як водиться, ті, що радили, самі боялися його ловити, а тільки надіялися на других.

Враз усі заніміли і залякли, де хто стояв: Павло Гречаний, якого досі не помічали, старечим скоком вибіг на середину двору (біг він, згорбившись, по-ведмежому, вбравши голову в плечі), на якусь секунду зупинився, потім простягнув обидві руки вперед і пішов назустріч бугаєві, що стояв на місці, сторожко слідкуючи за кожним рухом чоловіка, що наближався.

Між людьми зробилося так тихо, що було виразно чути, як тяжко і гнівно дихає розлючена тварина своїми могутніми легенями-міхами і як скрадливо, з перервами, дихає людина.

Ось до бугая залишилося чотири кроки, три, два, але він вичікував і підпускав усе ближче. Мускули його напружилися і застигли непорушно, виразно вимальовуючись під шкірою, в постаті голови, застигості тіла, в готовності зробити стрибок, в настороженості відчувалося, що пройде одна невловима мить і він зробить стрибок, але в ту саме мить Павло вже встиг вхопитися руками за держак. Бугай рвонув його до себе, Павла війнуло, як вітром, але держака він не випустив, а сильно вивернув його ліворуч і так скрутив бугаєві губу, що той заревів від болю і кучі залізні роги його загрозливо блиснули.

– Пускай!

– Уб'є!

Але Павло нікого не слухав, а крутив за держак, і бугай ходив навколо нього пританцювуючи. Зробивши кілька таких кругів, він цілковито присмирнів, і Павло спокійно відвів його до волярні.

– Що за чоловік? – запитав Дорош, не приховуючи свого захоплення.

– Наш, троянівський, – пояснив Кузь.

– Ну й сила ж у нього!..

– Еге, сила в нього є. Бог, він так і робить: силу дасть, а розум відбере.

– Зате в тебе його до бісового батька і весь на язиці, – сердито сказав якийсь чоловік і пішов двором.

Дорош і Кузь також повернулися до корівника і знову взялися вичищати гній. Надворі метушня припинилася, всі розійшлися, тільки чути було, як голосно сперечалися волярі.

– Це ти випустив бугая, Хомо?

– Ти що? Здурів? Мене тоді й близько не було, як він вирвався.

«Шукай тепер винного», – усміхнувся сам до себе До-рош, викидаючи вилами гній. До корівника зайшов Павло. Сорочка з штанів висмикана, руда шапка – на потилиці, до босих ніг прибічовано мотуззям старі калощі. Якийсь час він мовчки розглядав корівник з таким виглядом, ніби потрапив у якусь не знайому для нього пустелю, потім сказав:

– Гр-ас-ти! – що означало: здрастуйте.

Зняв з пліч вила і приступив до праці: так налягав на них, що вони заганялися в гній по самий держак. Скоро він навернув поперед себе таку гору гною, що загородив двері. Дорош швидко втомлювався і часто зупинявся, щоб витерти на шиї і на лобі піт, який зрошував його так щедро, що гімнастерка і сорочка змокрили на спині і попід пахвами, і в хвилини такого перепочинку з захопленням милувався незвичайною силою Павла, дивувався тому, як він легко, ніби бавлячись, виконує таку важку роботу. Близькість цієї сили ніби вдихала здоров'я і в самого Дороша, і він знову починав працювати з почуттям легкості і впевненості в руках, хоч насправді руки його слабіли і тремтіли від тягаря, що лежав на вилах.

Опівдні в артільний двір з'явився Гнат. Ішов, поляскуючи прутиком по халявах, золотий зуб горів на сонці.

– Чого це ти не на жеребці, а на піхоту? – насмішкувато запитав його Оксен.

– Кузьма кувати повів. – Гнат помовчав, пощулив очі, посвистів крізь зуби, кілька раз пройшовся по кабінету, нарешті спитав: – Оксене, ти, знаєш-понімаєш, мені скажи: на якому основанні ти без мого дозволу незнайомих людей ночувати пускаєш? Тобі відомо, хто він такий?

– Відомо. А як тобі ні, – то піди до корівника і розпитайся. Він тобі сам розкаже.

– Ти вже його на роботу прийняв? А документи, а характеристика? А з біографією як? Може, він із репресованих? Ну, нічого. Я його зараз перевірю, що воно за птиця. Так, говориш, він в корівнику? Гм. Хорошо. Я зараз із ним побалакаю.

І Гнат, насвистуючи, постьобуючи себе прутиком по халявах, пішов до корівника.

Дорош саме накидав на воза гній і стояв спиною до дверей, коли прийшов Гнат. Глянувши на Кузя, у якого раптом на обличчі проступила поштивість, Дорош відразу зрозумів, що появився сторонній і, напевно, із сільського або і районного керівництва. Дорош озирнувся і, побачивши Гната, його незалежну позу, його ревізуючий погляд, його самовпевнене обличчя, догадався, що це і є голова сільради Гнат Рева, про якого йому говорили ще в районі.

– Хто тут Дорош? – суворо запитав Гнат голосом слідчого і зупинив погляд на Дорошеві, добре знаючи, що це ж і є той, кого йому треба.

– Я, – відповів Дорош і сперся на вила.

– Пред'явіть документи.

– А ти хто такий? – прикидаючись незнайком, запитав Дорош.

– Прошу не тикать. Я – голова сільради.

– Ну то й що?

– Сказано – документи давай, а не розбалакуй! – Гнат підозріло глянув на Дорошеві окуляри, обміряв його очима з ніг до голови. – Хто тебе знає, що ти за людина.

Дорош, усміхаючись, глянув на Гната; але очі його під окулярами зробилися холодними і пронизливими.

– Ну, от що, голово, якщо ти цікавишся моєю особою, то поїдь у район. Там тобі все про мене розкажуть. А документів я тобі не покажу – ти не міліція.

– Так ти хочеш, щоб я її зараз же викликав? – почервонів на обличчі Гнат і вже сікався до сварки, але Дорош обрізав його однією фразою.

– Куди? – крикнув він на Гната, який ступнув був уперед. – Не йдіть, товаришу голова, хромові чобітки в гній замажете.

Гнат, приголомшений окриком, опішив і відступив назад, але потім зрозумів, що ця людина ніскільки не боїться його та ще й насміхається. «Хто його знає, що воно за птиця», – подумав Гнат опасливо. А Павло, ляпаючи себе долонями по колінах, закричав, захилинаючись від сміху:

– А що, Гнате, получив гривеник здачі?

Гнат, насупившись, мовчки вийшов із корівника.

XI

Оксен проводив засідання правління по-своєму. Він не обмежувався одними лише членами правління, а радо приймав усіх, хто бажав бути присутнім, так що на засіданні були і волярі, і пташниці, і конюхи, і бригадири, і просто рядові члени колгоспу. Часто навіть з хуторів люди заходили й собі послухати, про що воно говоритиметься, а разом з тим перекурити і відпочити з дороги. Всідалися вони поближче до дверей, розмотували довгі, як торби, кисети і мовчки диміли страшним самосадам, іноді й собі вставляючи слово, особливо тоді, коли зачіпалися хутірські інтереси. Якщо ж їх ніхто не зачіпав, то вони сиділи мовчки, а як мовчанка набридала, то починали перешіптуватися поміж собою про різні господарські речі на зразок того, що «оце носив продавати поросля, та не продав, бо мало давано» (поросля при цих словах тихо порохкувало в мішку, що лежав тут же таки, в куточку), або віщували погоду, що от, мовляв, каналський півень так і стримить на тину, та так співа, що не на дощ, а, видать, на сушу.

Таке засідання було й цього разу, і коли Дорош зайшов у контору і побачив так багато людей, то він здивувався, не розуміючи, що тут відбувається: засідання правління чи загальні збори. Він сів у кутку на лаві і пригнув голову, щоб на нього менше звертали уваги, але колгоспники вже помітили його, показували на нього іншим і стиха перешіптувалися поміж собою. Увага до нього була настільки велика, що Дорош почував себе дуже незручно і ще нижче схилив голову, і навіть Оксен, який саме говорив, зупинився і, щоб встановити порядок та задовольнити цікавість громади, сказав уголос, що це новий працівник ферми, товариш Дорош. Знову, тепер уже всі люди, повернули до нього обличчя, і Дорош ще більше зняковів і відчув, що червоніє.

Оксен продовжував нараду, яка швидше нагадувала не ділові збори, а посиденьки. Протоколу ніхто не писав, промовці перебивали один одного і здійсмали такий гармидер, що важко було вгамонити, а тим більше розібрати, хто і що говорить.

Цього разу обговорювали хід посівних робіт. Бригадири все звалювали на МТС і запевняли, що якби не вона, то весняна сівба була б уже давно закінчена. Бригадир же тракторної бригади Микита Чугай бив себе кулаком у груди, гув, як у мідний дзвін:

– Брехня! Трактори весняної оранки не затягували. Ви самі її затягли.

– А хто на Радьківщині поле зіпсував, огріх на огріхові? Не твоя бригада? – світив очима з кутка Охрім.

– Вірно! Крий його!

– Дайте Охрїмові висказатися. Він розкаже, як у Власівку на храм їздив.

– А ти чого зубами торгуєш? Тут про діло балакають!

– Хлопці, не кричіть, – покрив усі голоси Оксен. – Весна цього року випала рання, якби все робилося так, як кажеється, то давно б сівбу закінчили. А то кожен перекручує, і виходить таке, що й ладу не даси. – Оксен нахмурился: – Тут, товариші, не до сміху, а до плачу діло доходить. Сказано було всім бригадирам, що хто не буде дотримуватися правил агрономії і не виконуватиме сівозмін, будемо карати якнайсуворіше. Думаєте, допомогло? Аякже! Знову на житнищі жито посіяли. Що там уродить?

– Там картоплище колись було. Питательних веществ хватить.

– Сам ти вещество!

– Ну, досить. Зчепилися.

– Тепер друге питання: буряк. Та не так він, як довгоносик. Не встигнеш оком моргнути, як його стільки нашевкається, що «рятуйте» кричатимеш. Отже, з завтрашнього дня почистити торішні канавки і бути готовими до зустрічі з цим лютим ворогом наших полів.

– Кажуть, цього літа його не буде: за море помандрував...

– Тепер відносно реманенту. Василь Кир тут?

Закіптюжена вугільною пилюкою рука піднялася над головами людей, твердий бас відповів:

– Тут.

– Дивися, щоб розпашники і всякий інвентар були справні.

– За реманентом діло не стане, тільки вугілля малувато. Смолою заліза не нагрієш.

– Дерев'яного напалить. Хто вам не дає?

– З нашим завгоспом напалиш. Він краще свої штани на горно кине, чим видасть з артільного двору хоч одну деревину.

– Бо й правда! – викрикнув Григір Тетеря. – Не для того ми за тим деревом їздили за тридев'ять земель, щоб тратити та марнувати його по-дурному. Воно на стройку піде.

– Із-за твоєї скнарості ми не будемо зривати ремонт інвентарю, – пригрозив Оксен.

– Тоді беріть! Палить! Розоряйте! Пропало дерево!

– А може, в Охтирку або в Харків проскочити, справжнього дістати? – мріяв уголос Кир.

– Де ти його дістанеш? По організаціях не дають, а в спекулянтів за гроші не дістанеш.

Їм аби сала або масла, а ми й самі не дурні – польові роботи почалися, будем кашу для громадського харчування засмажувати.

– Еге, після змащеної галушки і плуг легший, – приліпив і своє Охрім.

– Ну, про галушки потім, а тепер про роботу. Завтра сіємо на Зеленому клину. Посівматеріалу я дістав. Роботу починайте рано... А тепер слово має товариш Дорош. Прислали його до нас секретарем партійної групи, і буде він робити на фермі.

Дорош, зачувши своє прізвище, за військовою звичкою схопився, поправив гімнастерку.

– Товариші, – почав він, і видно було, що йому важко говорити. – Ферми наші треба переобладнувати, інакше корови потопляться в багнуці. Я ще не дуже роздивився, але мені ясно й так, чого зимою падали телята. Тому, що в приміщеннях було холодно і молодняк випоювався водою, а не молоком... Товариш Гамалія хвастається, що в нього ферма не з гірших, та це не втіха. Одним словом, я прошу, щоб зараз же, із весни, розпочиналося будівництво нового корівника. Догляд за коровами і заготування кормів ми, працівники ферми, беремо на себе. Прошу зрозуміти ще одне, що ферма – це наш доход, а ті, які думають, що вона приносить користь лише державі, дуже помиляються. Постанову ЦК всі читали і розуміють, що здамо зверх плану молоко, шерсть – нам доплатиться окремо.

Дорош сів на своє місце. Руки його спітніли, і він витирав їх об старенькі галіфе, раз по раз поправляючи окуляри. Оксен встав із-за стола, на вилицях його коричневими плямами грав рум'янець.

– Товариш Дорош трохи загнув. Натурально, по його виходить, що ми тут сиділи склавши руки, а це ж не так. Зрушення все ж таки є. Ферма мала дев'ять корів, а тепер дванадцять.

– Які ж зрушення, – сердито перебив його Дорош, – коли ви за десять років існування маєте всього десять хвостів?

– А ти мене не вчи! – раптом скипів Оксен. – Ти ще мамину цицю смоктав, коли я ферму організував.

– Це до діла не відноситься, – спокійно одвів від себе удар Дорош. – Прошу прийняти конкретне рішення по моїй пропозиції.

Дорош підвівся і, зодягнувши військового кашкета, пішов до виходу. Кузь обвів збори зачарованим поглядом і сів на Дорошеве місце, сказавши:

– Хоч посиджу на тому місці, де розумний чоловік сидів. Може, й сам порозумнішаю.

– Е, Кузько, не через те місце розум входить, – зареготав Кир.

Після засідання правління Дорош прийшов на квартиру, зібрав свої речі і, зніяковіло поморщившись, сказав здивованій Олені:

– З вашим господарем ми в одній хаті не вживемося, так що піду я собі.

Влаштувався Дорош на квартиру до Сергія Золотаренка та його німої сестри Саньки.

XII

Через два дні після невдалого сватання з Тимком сталася пригода, яка трохи не коштувала йому життя. Поплив він за Ташань нарубати дуг для носилок, поскладав їх у човен і вирушив назад до троянівського берега. Весняні води ще не зійшли, вони затопили луги, луки, все Приташання аж до Данелевських горбів. Зелена трава ворушилася у воді, а голубе небо нерухомо лежало в ній, і коли довго дивитися на чисте водяне безмежжя, то здається, що голубий світ перевернувся згори вниз і стелеться під твоїм човном, ще гарніший, ще чарівніший, чим є насправді.

Тимкові можна було перетнути річку нижче крученої ковбані і впливти на свій город, але вода була така манлива, тиха і голуба, береги такі зелені і пахучі, повітря таке прозоре і свіже, що він пустив човен за течією і сидів, замріявшись, не відриваючи очей від широководдя, милуючись ним і відчуваючи в серці тихий сум і розпуку. «Так, – думав Тимко, посмоктуючи самокрутку і пускаючи мимо плечей густий димок. – Жить на світі також не солодко, все на щастя надієшся, а недоля по серцю б'є. Думав я – зійдемо з Орисею, зів'єм своє гніздо, а виходить, як у тій пісні: «Ой ти, дівчино, моє ти зерня, дорога наша – колюче терня...» Тимко зітхнув і знову замріяно, але без особливої радості дивився на розкоші весни і вічну красу природи, шулив від сонця знудьговані, з гарячим поблиском, чорні, дикуваті, обпалені душевним полум'ям молодечої жаги до життя, очі.

Там, де Ташань робить круте коліно, напроти садиби, – вир. Рибалки об'їжджають його, бо він перекидає човни, троянчани не купаються навіть поблизу нього і всіляко обходять прокляте місце, про яке, відколи існує Троянівка, розповідаються легенди, одна страшніша за іншу. Говорять, що колись утопився у тому вирі якийсь п'яничка-чоботар, і люди присягаються, що бачили, як з тиждень чоботи його крутило у воді, бо вони були пошиті з краденого товару; от воно утопленика забрало, а чоботи викинуло та й крутить за гріхи новопреставленого раба божого. Говорили також, що ніби якийсь парубок із-за ревності утопив там свою кохану і баби ще й зараз чують, як в ніч на Івана Купала, особливо перед світанком, вона рве на собі коси і стогне, присягаючись, що ні в чому не винна; що ніби два розбійники, пограбувавши пана Горонецького, ішли зимою через лід та й заходилися ділити награбоване золото. Золото поділили, а краденої сивої шапки не могли, стали за неї битися і провалилися у той вир. І ото зимою, якраз на Водохреща, коли лунко, як постріли, тріщить від морозу лід, старі люди кажуть, що то розбійники ділять шапку і стугоняють головами об кригу, через те вона і тріщить.

Багато страшних легенд складено про той вир, і Тимко хоч і не вірив у них, проте кожного разу, коли плив Ташанню, обминав страшне місце. Але зараз якось зовсім забув про нього і опам'ятався лише тоді, коли човен рвонуло вбік, він перевернувся і холодна вода стьобонула Тимка по самі ніздрі, закрутила його, всмоктуючи в чорну глибину, що в'юнилася під ногами густими русалчиними косами. Тимко шалено загрибся руками й ногами, але одяга на ньому намокла і в'язала кожен рух, човен віднесло течією, так що Тимко вже не мав ніякої надії врятуватися на ньому і, напружуючи всі свої сили, з жахом відчуваючи, як вони тануть з кожним рухом, пробивався вплав до берега. Подолати швидку течію влітку голому чоловікові й то тяжко, взимку ж неможливо. Тимка стало тягнути вниз, і хто його знає, чим би це все закінчилось, та нагодився на ту хвилю Джмелик на човні, що для забави ганяв остами шук на мілководді. Він і врятував Тимка, забравши на своє суденце. Коли Тимко, мокрий, посинілий, лясаючи зубами, виліз на берег, Джмелик повеселів очима:

– А ти, видать, хлопець кріпкий. Смерть мовчки приймав. Другий би на твоєму місці горланів так, що й по хуторах чути було б.

Тимко мовчки зняв із себе сорочку, викрутив її і, вже не надягаючи на себе, хлюпаючи холошами, побіг задвір'ями додому. Мати, побачивши сина, переполошилася, затопила піч.

Тимко переодягся в сухе, випив настояну на перцеві пляшку самогону і дві доби відлежувався на печі. Після цього ще кілька днів не виходив на роботу в артіль, а бродив по двору з обмотаною рушником шиєю, виконував нехитру домашню працю: рубав дрова, вичищав з-під корови, хотів ще й льох поправити, та мати не дала, – коли б не простудився. Всі Тимкові товариші були на роботі, так що до нього ніхто не приходив. Один Павло являвся кожного вечора, сідав на лаві біля дверей і так димів цигаркою, що не видно було ні вікон, ні дверей. На третій день своїх відвідин, коли Тимкові зовсім покращало, Павло порадив, як лічитися від простуди.

– Пареними кінськими кізяками обкладайся. У нас у Заброді всі так лічилися.

На п'ятий день заявився Марко. Прибіг, як завжди, веселий і рудий. Тимко якраз готував корові мішанку. В хліві пахло житньою соломною, кізячками і коров'ячою шерстю.

– Щастить тобі, як утопленику, – засміявся він. – Оріся кличе.

Тимко перестав ворухити вилами.

– Де вона?

Але Марко, замість того щоб відповісти, став детально розповідати, як все це сталося:

– Прибігає, значить, до мене Ганнуса і каже: «Біжи до Тимка і скажи: Оріся його хоче бачити». Ну, я картуз на голову...

– Де вона? – уже крикнув Тимко.

– В шелюгах.

– Наклади за мене корові і будь тут, доки я повернуся. Накинувши на плечі козушок, Тимко прослизнув через хворостяні ворітця, що вели до яру. Крутою стежкою поміж могутніх осокорів, що виблискували вгорі ніжним листом, спустився до потоку, крадькома пішов низиною яру. Тут було тихо й безлюдно. Тільки вдалині, на гирлищі, де вичовганий сонцем до сяйва потік, рябіючи брижами, з розгону вливався в Ташань, метка дітвора злодійкувато тягла з пристані Бовдюгового човна, щоб помандрувати в сагу за шпичачаками. На лівому боці яруги, на відлозі, – сліпучобіла товчениця пісків, зелений полиск густого шелюжиння. Тимко хмурить брови, промацує очима шелюги.

– Орісю!..

Тиша. Зелене хитиво шелюгів, вибілений сонцем пісок, на ньому свіжі сліди дівочих каблучків, запетльовані, неспокійні, як у нюшкуючої лисички. Тимко рушає по тому сліду і бачить: сидить задумана, обіпнута чорною шаллю, лице бліде. На шелест його кроків рвучко обертає голову, очі сухі, пекучі.

– Ти давно тут? – питає Тимко, сідаючи поруч.

– Заждалась уже...

Від шалі на бліде лице лягає чорна тінь, губи кривляться в скорботі, довгими пальцями неспокійно перебирає китички на платкові.

– Чого кликала?

Оріся гнівними рухами оголює ногу вище коліна: по білому тілу від стегна до литки стікають сині п'явки батожиних ударів.

– Тимоньку, милий, що мені робити? У вир кинусь! Жмакає в руці кінчик шалі і раптом, закрившись нею по самі очі, тремтить плечима, жалісно зігнувшись, опустивши на груди косату голову.

Тимко тяжко ворухить чорними бровами, скрушно зітхає:

– Потерпи трішки...

Оріся схоплюється, як чайка від пострілу, страшна блідість криє обличчя.

– Я не милостині просити прийшла. Я душу для тебе вийняла, а ти!.. Чом тебе у тому вирі не закрутило навіки, будь ти проклятий!

Голос її дивно заглух, і вона, зірвавши з голови шаль, швидко пішла в шелюги. Висохлий на сонці пісок зараз же засував її сліди.

Тимко не побіг за нею. Він сидів на піску, широко розставивши ноги і впершись долонями в коліна, і, збоку глядячи, можна було б подумати, що це сидить бравий парубок, якого ще не ранило дівоче серце, не звели з розуму дівочі коси. Тільки чому ж так покарьжились його плечі, чого вони так враз по-старечому погорбатішали, чого так зів'яли його сильні руки і в такій гіркій задумі поникла його голова? Довго сидів він нерухомо серед піщаної пустелі, під синім небом, на теплій від сонця землі, на якій, одначе, не так-то легко жити людині. «Що ж, – думав він, дивлячись на розметані вітром білі хмари на обрії, – був би у мене рідний батько, може, і благословив би нашу з тобою любов, Орися, притулок нам дав. А то байстрюк я. Куди підемо з тобою, коли в нас ні двору, ні тину? От і виходить: підождать треба трішки. Зіпнусь я на ноги, зароблю хоч на чужий куточок, тоді й балачка друга буде. Нічого, потерпи, але за твої синяки віділлється комусь солоненькими сльозами».

Вже аж підвечір, коли яруга крилася сутінками, покинув Тимко шелюги.

ХІІІ

За зиму прання поназбиралося чимало, і Орися з матір'ю золили його в жлукті цілий ранок. Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли; горобці кублилися в стрісі і так цвірінчали, що аж виляски ходили по двору. Орися розпашіла від роботи, в щоки пломінь б'є, локони білого волосся попримлипали до висків. Мати носить воду, а Орися віджимає, коралове намисто з побрязкуванням плигає на грудях.

– Кінчай, дочко, віджимати та йди полоскати на вир. Погода сьогодні сонячна, з вітерцем, до вечора й висохне.

Орися склала білизну на возика і рушила до Ташані. «О Господи, Господи, – зітхнула мати, дивлячись їй услід. – Зовсім змарніла дівчина за тим гайдамакою. Одна тінь залишилася. Е, пішли тепер діти, та тільки не такі, як раніше, що батька та матір слухали, а інші, розумні та дрюковані, що рідних і вухом не ведуть, бокаса від них ходять. Раніше, бувало, назнає парубок дівчину, то зараз же й скаже батькові та матері, а ті підуть на розглядини, роздивляться, що воно за людина, чи до пари, чи роботяща, чи на здоров'я гожа, а тепер? Приведе до двору за руку, опустить очі та: «Оце, мамо, мій чоловік». Хоч плач, хоч скач. Усе тобі весілля. Усі й розглядини. А хто він? Що він? Якого батька син? Який по роботі? Який з нього господар? Що воно для життя за чоловік буде? Того не питай. Ох-хо-хо! Ні, таки другий тепер вік, та й годі. Ми по одних стежках ходили, а діти наші ходять по інших. Так воно, мабуть, долею призначено. Тільки хто ж для своєї дитини лиха бажає? Хочеться, щоб вона була щаслива, щоб і чоловік у неї був при здоров'ї і щоб не п'яниця, щоб дочку любив, умів хліб заробляти та, чого вже там критися, щоб і нас, старих, не зобижав на старість».

Так роздумувала Одарка, сидячи на ослінчику біля хати, а Орися між тим пхала поперед себе візочок до берегів Ташані. Стежка вела горбом, пісками, а Орися тягло до яру, і вона повернула туди тільки для того, щоб проїхати мимо садиби Вихорів. З горба їй видно все подвір'я, як на долоні: хату, хлів, пасіку, та Орисі того не потрібно, вона вперто шастає очима по всіх закутках, але того, кого воліють її очі, кого бажає розтривожене серце, немає – один Йонька сидить навколішки перед дривітнею в облізлій шапці та латаному піджаку, січе хмиз сокирою. Враз серце Орисі зайшлося тупим, ниючим болем: вона бачить розіп'яту на тину для сушки Тимкову сорочку, вишиту хрестиком, і пригадує, що то вона ту сорочку вишивала крадькома від матері, від подруг, від усіх людей на світі, вишивала найкращою заповлочною, купленою аж у самих Ромнах, і як вона, вишиваючи, милувалася узором, колола до крові пучки, та не чула болю. «Ет, що тепер згадувати. Торішнього снігу не вернеш». І вона навмисне усмінулася, щоб відігнати сумні думки, але усмішка вийшла змученою, жалюгідною, і щось стисло їй горло, заслало очі, і вона вже не бачила, куди штовхала возика. Чарівний світ з голубим небом весни і неосяжністю далеких просторів, серед яких волею молодості Орися повинна

була летіти, як голубка до сонця, втратив для неї звабу і був звичайним, непомітним, буденним, чорним і осоружним для неї. В тихій замрії, убита своїм горем, приїхала до річки. В Ташані вода як синькою розведена, і сині хмари киплять у ній, миються гнівною хвилею, яку безупинно гонить свіжий вітер-весняк. Хвиля хитає комиші, вішає на кореневища верболозів лиштви білої піни. За Ташанню діброви стоять у весняних розливах, а від чорного дуб'я і тінь у воді чорна, і сама вода чорна, і брижі там ходять від вітру дрібненькі, але вороні, роздратовані, в несупокії.

Від дубової кладки, схованої поміж густими вербами, пружинами розпускаються водяні кола. «Хтось пере. От розговорюся, і зараз же стане мені легше», – думає Оріся і ставить візочок біля верболозового куща. Вона вже відкриває уста, щоб сказати «здрастуйте», і враз бачить на кладці Лукерку: спідниця підгергана, хустка з'їхала на потилицю, очі здивовані, але спокійні, широко відкриті, в руках шматурина зависла, стікає із неї прозора вода на товсті, литкасті, червоні від води, босі ноги.

– Ну, як воно переться? – питає Оріся і становиться їй собі на другий кінець кладки.

– Так собі. Вода тільки холодна.

Перуть мовчки. Хвиля піниться біля ніг, злизує з кладки сіру каламуть. Нарешті Оріся не витримує:

– Ну як? Ходить до тебе Тимко чи вже покинув?

– А в тебе за ним сохне серце?

– За таким шалівіром? Ха-ха! У мене тепер Сергій. Він Тимкові не пара.

– Кому що. Одному сокіл, другому – ворон.

Синя хвиля знову лізе на кладку, миє Орісі чобітки, а їй здається, що вона їй серце язиком лиже.

– Що ж, любить він тебе чи так... грається?

– Не знаю. Я його не питала...

Лукерка переполоскала білизну і тепер прала всякий дріб'язок: занавіски, ліфчики, рушнички. І серед цього дріб'язку кинулася Орісі в очі одна річ, від якої вона хитнулася, як від чорної блискавки: це була звичайна носова хусточка, обшита по краях червоною заповоччю, в кутику два кетяги червоної калини і під ними дві літери «Т. О.» Але не хустинка привела Орісю в сум'яття, а спогад, зв'язаний із нею.

На початку зими в хаті-читальні гуляла молодь. Сліпий Вихтір грав на гармонії. Денис на бубні. Оріся танцювала із своєю подружкою Ганнусею, потім із сільськими хлопцями, потім з хутірськими і була особливо збуджена, сміялася тим раптовим сміхом, яким сміються молодесенькі дівчата, коли їх хто-небудь залоскоче попід пахвами, зазивно спідлоба стріляла на хлопців блискучими очима, щипала дівчат і взагалі бісилася, не маючи сили стримати розпишнілу, розквітлу дівочу енергію. І враз почула, як хтось міцно схопив її за руку. Вона обірвала сміх і, озирнувшись, побачила Тимка, що жагуче світив на неї своїми гарячими очима. Вона усміхнулась йому присоромленою і якоюсь трохи розгубленою усмішкою, слабо труснула рукою, щоб вирватись, і раптом, сама не знаючи чому, почервоніла так, що в неї аж сльози виступили на очах. І тут з нею сталося те, чого ніколи не бувало раніше, коли вона реготала парубкам в обличчя, насміхаючись із їхніх залицянь, – вперше вона опустила перед парубком своє обличчя і з приємною мlostю в усьому тілі відчула, як з його руки тече по її жилах щось гаряче, хвилююче, що заставляє завмирати серце і стискуватися в солодкому болі.

– Ходімо танцювати, – сказав він їй, дихнувши в лице запахом тютюну, змішаного з запахом підсмажених соняшникових зернят. Не чекаючи її згоди, грубо потяг в коло танцюючих. Вона поклала йому руку на плече і пустилася в танець, але вже без тієї сміливості, яка в неї була раніше, коли вона танцювала з іншими хлопцями. Він тримав її в руках міцно, безцеремонно, вона й не противилася тому, але їй якось робилося жарко, і вона вся палала тілом і лицем.

Музика гула, від шаленого кружляння паморочилася голова, один раз Оріся заточилася, але Тимко підтримав її рукою, спалив білозубою усмішкою.

– Що це ти, дівко, гривеники збираєш? – засміявся він, розгарячуючи її ще більше в танці і ще сильніше кружляючи навколо себе.

Від цих слів її ще більше кинуло в жар, вона вийняла із рукава пальта хустинку і хотіла витерти собі чоло, але Тимко вихопив її і заховав до кишені. Оріся кинулася віднімати, але не так-то легко було це зробити, бо він міцно боронився.

Потім вони поверталися вдвох додому. На Ташані голубів лід, тріщав і лопався від морозу, вітер злизував на ньому сніжок, порошив очі; із Беевої гори червоною діжею котився місяць, бризкав іскрами на білі замети. Припорошені білим снігом, стояли хати, між тинами через усю вулицю лежала голуба тінь. Тимко та Оріся зупинилися в затишку біля чийогось хліва, парубок обняв дівчину, поцілував її – то був перший поцілунок, який вона одержала від хлопця, і той поцілунок пройшов морозом по тілу і гарячою, захльостуючою хвилею хлюпнув у серце.

Ось чому, коли Оріся побачила свою хустину в руках суперниці, гаряча кров ударила в обличчя і затуманила голову.

– Дай сюди хустину, – сказала вона тихо, дичавіючи очима.

– А навіщо вона тобі? – відсторонилася Лукерка.

Тоді Оріся плигнула, як дика кішка, і вчепилася Лукерці в коси.

– Тимка тобі захотілося, сучище? Тимка? – примовляла вона, важко дихаючи і скажено сіпаючи суперницю за волосся. Як дві вовчиці, водилися вони на пустельному ташанському березі, готові з'їсти одна одну. В Лукерки тріснула кофта, і білі гудзики пороснули в траву. Тоді Лукерка простягла руку, щоб зірвати із Орісі намисто, але Оріся стусонула її так в груди, що тяжка і неповоротлива Лукерка зашкочергала ногами і бовтнула у воду.

– Р-ря-туй-те-е! – закричала вона, борсаючись у синій ташанській хвилі, розпускаючи дзвоном по воді рясну спідницю.

– Топись, топись, одною гадиною менше буде, – припрошувала її з берега Оріся. – Так і знай: побачу ще раз із Тимком – очі кислотою повипікаю! Тебе свої хлопці облапали, так ти до наших лізеш?!

Сварку насилу розігнала Охрімова жінка Федора, що на той час шукала теляти в берегах.

– І стида вам немає, і сорому! – батькувала вона, розмахуючи прутом. – Ану-те, розійдяться, бо зараз на чийсь с... дубець поб'ю!

– А ти звідки така вишморгнулася? – взялася в боки Оріся і войовничо повела плечима. – Сама вже забула, як за свого здохлого Охріма людям вікна вибивала?

– Аби тобі язик поприщило за таку брехню!.. Парубки від тебе сахаються, так ти вже на жонатих кидаєшся?

– А тебе що? Завидки беруть? – підступала ближче Оріся, нарочито випинаючи крізь кофточку тверді, як дині-дубівки, груди.

– Замовчки, бо тут по тобі й вода одсвятиться!

– Завидки беруть! – вела своє Оріся. – То на попелі посидь, охолонеш трішки.

Так Оріся пересварювалася, аж доки не заїхала далеко за лози, що вже не стало їй чути Федориного голосу.

Дома мати жажнулася, побачивши палаюче войовничою силою, подряпане, з гостро блискучими очима обличчя доньки.

– Вовки за тобою гналися, чи що? – допитувалася мати.

– Ні. Вовчиці, – криво усміхнулася Оріся. – Я тікала від них лозами та й подряпалась.

Більше вона ні слова не сказала матері, а наклавши на плече гору прання, пішла розвішувати його на тину та на ворячинні.

XIV

Село аж ахнуло, коли дізналося про те, що Павло Гречаний працює на фермі. «Та в нього ж зроду коров'ячого хвоста на подвір'ї не було! – дивувалися люди. – Він не знає, як корові й січки нарізати та мішанки замішати! Кумедія...»

Дивувався й Оксен постійним вимогам Дороша відпустити Павла для роботи на фермі.

– Ну що ти в ньому побачив? – потискував плечима Оксен. – Його руки тільки для лопати годяться, а не для роботи на фермі.

– Ні, ти мені відпусти його. Зроби люб'язність, – наполягав Дорош.

– Ну, коли тобі так припекло, то бери. Тільки попереджаю: запаришся з такими робітничками. Павло день і ніч спатиме, Кузь язиком теліпатиме. Натурально.

– Нічого. Це вже мій клопіт. А до тебе прохання – купити їм халати і гумові чоботи. Обносились зовсім, одне рам'я висить. Ти наш каптенармус і для солдатів обмундирування не жалій.

– Гм. Це ти щось нове придумав. А де ж я для такої розкоші грошей візьму? Із своєї кишені викладу?

– Чого зі своєї? З артільної.

– У нас не шахта й не завод, щоб спецівку купувати.

– Труси, труси гаманцем. Учора ти говорив, що за селянина душу віддаси. А ми душі не просимо. Дай нам трохи грошенят.

На фермі заводилися нові порядки. На стіні висів режим дня, про який зроду ніхто не чув, доярки ходили в халатах, підсміюючись одна з одної і з подивом сприймаючи чудернацькі, на їх думку, нововведення Дороша, який говорив, що треба вчитися, як доглядати худобу, багато читати літератури, слухати бесіди зоотехніка, агронома і т. д. Одним словом, дуже багато працювати над собою, щоб стати справжніми тваринниками. Спочатку всі працівники ферми дивувалися зачинанням Дороша, ставились з недовірою: міський, мовляв, учений, тому й вимагає хазяйнування по книгах. Дорош бачив ту недовіру, але вперто ламав її.

Годівля худоби провадилася за графіком, молодняк випоювався молоком, чергування на корівнику було регулярне. Дорош пояснив також, що згідно з новою постановою уряду хороша робота на фермах буде заохочуватися додатковою оплатою. Це повідомлення подіяло на робітників ферми куди більше, ніж пусті балачки, бо люди зрозуміли, що якщо вони добре працюватимуть, то щось зароблять, отже, треба працювати якнайкраще, бо під лежачий камінь вода не потече.

Особливо це зрозумів Кузь. Кожного ранку він приходив разом із Павлом у кабінет Оксена і говорив, знімаючи шапку:

– Значця, так. Воно, може, то й не вигідно, так зате нам підпира: продавай к лихій годині ялівок та купуй таких, щоб телілися. Норми по надою ми не виконуємо, а корма йдуть.

– Добре. Ми це питання утрясемо.

– А ти не тряси, а залигуй корів та веди в район, – гарячився Кузь.

Павло, приходячи на обід, кожного разу дивувався Явдоху якоюсь новиною.

– Оце купили дві корови, – повагом розказував він, сідаючи за стіл в своєму сірому халаті, що робив його схожим на коновала. – Одна ряба, друга рижка.

– Радій, радій, – бубоніла Явдох, гримаючи чавунами. – Побачимо, що ти заробиш на тій фермі.

– А тобі все мало! – обзивався Павло, так налягаючи на борщ, що з вусів аж пара йшла.

– Не мало, а люди зі своєї роботи щось мають, а ти весь вік сухий хліб їси.

– Аби ти менше гавкала, – спокійно радив Павло. Але одного разу він здивував Явдоху не на жарт. Пообідавши, поліз між горшки, вибрав глечика, обмотав його мотузкою за шийку

так, як ото обмотують мазницю, та ще й виважив на руці, чи міцно. Явдоха мовчки на все те дивилася, бо гадала, що він збирається на здобутки до сусідів. Не раз уже було таке, що заявлявся Павло до Вихорів, чи до Бовдюгів, або ще до кого-небудь із кутчан, сідав на лаву і, помовчавши з годину, говорив:

– Грасти (зрастуйте). Угадайте, чого я до вас прийшов? – Скажете...

– Позичте квасу.

І йому позичали, бо Павло був такий чоловік, що ніколи не жалів для людей своєї сили. Треба кому викопати льох, колодязь або яму для померлого – Павло грабарку на плече – і пішов. У роботі чоловік надійний, на плату невибагливий. Питають його:

– Скільки ж вам, дядьку, за роботу?

Павло подумає, дивлячись у землю і ніби питаючи в неї поради, скільки ж коштує його труд на ній, а тоді перекаже грабарку з одного плеча на друге та й скаже:

– Та давайте, скільки дасте.

– То, може, ви не грішми, а салом візьмете?

– Можна й салом...

– Правда, сала в нас не так-то й щиро, бо в цім році ще не кололи, то, як ваша згода, то, може, сметаною відберете?

– Та коли так, то можна й сметаною.

Отож і думала Явдоха, що піде Павло на відбереньки заробленого в людей. Але сталося не так. Повернувся Павло ввечері і поставив повний глечик молока на стіл.

– Оце тобі! Мабуть, аж до сестри ходив? – зраділа Явдоха, що таки дуже любила молочну затірку.

– На фермі дали.

– На якій фермі? – не второпала Явдоха.

– Уже ж не на якій, як не на артільній...

– З якого дива?

– Завфермою розпорядився. Бери, каже, по літрі в день, це, каже за твою роботу.

Явдоха так і засвітилася на лиці. Розтопила піч, нагріла води, дістала із скрині чисту, викачану рублем та качалкою сорочку, заворкувала біля Павла голубкою.

– Помий же голову та переодягнися, – лагідно припрошувала вона. – Бо завтра ж неділя, то, може, й у гості підемо до сестри.

Пораючись біля печі, вона щось пришіптувала сама собі та посміхалася, вся помолоділа, навіть хустку пов'язала по-новому, як молодиця на храму. Як же! Що б там люди не говорили, а Павло в неї не з останніх. Он уже помітили його роботу розумні люди, уже й молоком дарують, бо він таки руки не жаліє і не з лінєвих, а що трохи сонько, то що ж поробиш? Такий удався.

Після вечері посадила Явдоха Павла на покуті, вимитого, чистого і сонливого.

– Приліг би та задрімав трохи, – топилася вона серцем біля чоловіка. – Вважай, біля тих корів накрутився, що й ніженьки мліють.

– В нічне діжурство треба йти.

– А Кузько? – застигла з ополоником в руці Явдоха. – Чого це він ніколи не чергує вночі? Все ти та й ти! Знайшли дурника.

– Ох, ти розумна та до чортового батька знаєш, – уже підвищив голос Павло.

– Авжеж, знаю. Ти потурай, Павле, то вони тобі й на шию сядуть.

Павло чув, що жінка говорить нікчемне, тому більше не обмовився з нею й словом, а зняв з комина сухого тютюнового бадилля і став дробити його сікачем у вербовому коритці. Їдучий тютюновий порошок заповнив усю хатину.

– Оце горенько, ще задавиш, – закашлялася Явдоха та й вийшла геть з хати.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.